

I. ÉVF. // BUDAPEST, 1928 SZEPTEMBER HÓ // 5. SZÁM
MEGJELENIK ÉVENTE TÍZSZER

HISTORIA

SZERKESZTŐSÉG

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI

DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

SZERKESZTI

DR. LUKINICH IMRE
A NEMZETI MÚZEUM SZÉCHENYI KÖNYVTÁRÁNAK
IGAZGATÓJA

HADIMÚZEUMI LAPOK

SZERKESZTI

AGGHÁZY KAMIL
A M. KIR. HADTÖRTÉNELMI MÚZEUM IGAZGATÓJA

MAGYAR MŰEMLÉKEK

SZERKESZTI

DR. SZONYI OTTÓ
A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGA ELŐADÓJA

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

SZERKESZTŐSÉG ÉS KIADÓHIVATAL
BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20. TELEFON: AUTOMATA 299-92

E L Ő F I Z E T É S I D Í J A K
EGÉSZ ÉVRE 30 P FÉLÉVRE..... 16 P

MINDEN
A LAPRA VONATKOZÓ LEVELEZÉS (KÉZIRAT, REKLAMÁCIÓ, ELŐFIZETÉS STB)
BUDAPEST VI, ANDRÁSSY-ÚT 20 ALÁ CÍMZENDŐ

TARTALOM.

	Oldal
<i>Honisme és Helytörténet:</i>	1
1848.	
<i>Hadimúzeumi Lapok:</i>	5
A hadtörténelmi múzeum közleményei. — A Kádár István végekbéli hadnagy siralmas vesztéről szóló Búcsúztató és a kórógyi pusztasírlelet. — Helyreigazítás.	
<i>Magyar Műemlékek:</i>	9
Feltárasra váró templomok Hajdúszoboszló környékén. — Műemléki út Hont megyébe. — A kemencei, bermecebaráti és nagybörzsönyi templomok.	

Melléklet:

Pest-Budai Emléklapok.

HONISME ÉS HELYTÖRTÉNET

DR. LUKINICH IMRE

A NEMZETI MÚZEUM SZÉCHENYI-KÖNYVTÁRÁNAK IGAZGATÓJA.

1848.

Nyolevan éve. Csatamezővé lett az ország, a letarolt mezőkön vérpatakok folytak s a komor égboltot égő falvak gomolygó lángja festette pirosra. Gyász és siralom költözött a magyar tűzhelyekre, fekete szárnyain a pusztulás démona lebegett Magyarhon felett... azért, mert e nemzet szabad és önálló kívánt lenni és maradni.

Az emberi jogokért vívott küzdelmeknek 80-ik évfordulóján kegyelettel forgatjuk történelmünk dicső lapjait. Magyar szabadságról, hősiességről, a polgári és katonai erények sorozatáról regél valahány.

S mi, mint multunk jószándékú szolgálói idézzük emlékezetbe mindazoknak, akiket illet...

Az akkori események területe ma — sajnos — két részre oszlik:

Csonka- és megszállt Magyarországra.

Ez alkalommal csak a ma is mi földünk eseményeivel foglalkozunk.

1848. június 12-én pitymalatkor, báró *Hrabovszky János* altábornagy, péterváradí főhadparancsnok, királyi biztos, a *Sztratimirovich György* által fellázított szerb felkelők megrendszabályozására Péterváradról Karlóca ellen rendel báró *Stein Miksa* százados vezetésével egy zászlóalj (39. Don Miguel gy. ezr.) gyalogságból, $\frac{1}{2}$ század lovasságból és egy ütegből álló különítményt.

A mezőn gyakorlatozó szerb felkelők a magyar csapatok érkezésének hírére a városba vonulnak s házak ablakából, padláslyukakból, kerítések mögül puskatúzzel fogadják a magyarokat.

Weinhengst hadnagy, szepességi hős fiú, szívéhez kap... s halálos

sebtől esik össze a szabadságharc első halottja...

Ez volt a szabadságharc első komoly és számottevő összeesapása — ma, megszállt terület éppúgy, mint a szerb harcok majd mind összes helyei.

I. Harcok csonka hazánkban.

1848. szeptember hó.

Rövidesen a Dráva felé irányult a közfigyelem, honnan báró *Jellasics József* horvát bán támadása fenyegette a magyar nemzetet, aki Varsasznál mintegy 40.000 főnyi tartalóhadat gyűjtve, szeptember 11-én két oszlopban átkelt a Dráván és betört Magyarországra.

Szeptember 11. Keszthely.

Jellasics átkelt serege elől a magyar csapatok (kb. 6000 fő) gróf *Teleky Ádám* vezérőrnagy rendeltére idáig vonulnak vissza. Ezután a rendes csapatok tisztjei, itt értekezletet tartva, gróf *Bubna* őrnagy, *Bárcazy* és báró *Wiedersberg* századosokat *Jellasics*hoz küldik, meg tudakolandó, vajjon ő felsége parancsára vonult-e be az országba.

Szeptember 12. Nagykanizsa.

Itt összpontosítja *Jellasics* a Dráván átkelt seregét, melyből az egyik oszlopot Veszprém felé, a másikat Berény—Szemes—Szántód—Kilitin át irányítja.

Szeptember 16. Kiskomárom.

A Keszthelyről kiküldött tisztek *Jellasics*nak átadják emlékiratukat, melyre a bán akként felelt, hogy parancsa ugyan nincs, de azért előre fog nyomulni.

Szeptember 18. Nagykanizsa.

Vidos őrnagy vezetése alatt kb. 1500 kaszát ragadott megtámadja *Jellasics* rabló-pusztító tartalócait és 100 harácsoló szerezsánt agyon-

verve, szétkergeti a kb. 2000 főnyi horvát rablósordát.

Szeptember 21. Balatonszemes.

Jellasich nem mer a „Kisfaludy“ gőzhajóra menni, hol találkoznia kellett volna *István* főherceg-nádorral.

Szeptember 23. Szántód.

1500 magyar nemzetőr szétveri *Jellasich* ugyanilyen erejű marta-lócsapatát.

Balatonszemes.

Jellasich főhadiszállása. Gr. *Latour* osztrák hadügyminiszterhez innen írt és súlyos bizonyítékot képező levelét a magyarok elfogják.

Szeptember 26. Marcali.

1000 magyar nemzetőr szétveri *Jellasich* 1500 főnyi marta-lócsapatát és 118 foglyot ejt.

Székesfehérvár.

Jellasich bocskoros, gatyás serege itt egyesülve bevonul s a városnak 300 q húst, 18 q sót, 900 akó bort, 100 öl fát és 60.000 kenyeret kell szolgáltatnia.

Szeptember 28. Sukoró (Fejér m.).

A református templomban *Móga* altábornagy haditanácsot tart, melyen gr. *Batthyány Lajos* miniszterelnök is résztvett. E haditanácson határozatott el, hogy a magyar sereg *Jellasich*nak „ne a pesti, hanem a zágrábi utat mutassa meg“ s ezért további előnyomulásának állja útját.

Budapest.

E napon érkezett meg gróf *Lamberg Ferenc*, a Magyarországon létező összes fegyveres csapatok újonnan kinevezett főparancsnoka zárt kocsiban Óbuda felől s ideiglenesen a Fortuna-vendéglőben szállt meg. A fogadó egyik szolgája felismeri s tőle terjedt el megérkezésének híre.

Közben a gróf tisztelegni ment *Hrabovszky* főhadparancsnokhoz, tőle pedig — bérkocsiba ülve — előbb gr. *Batthyány Lajos* miniszterelnökhöz, majd *Majláth György* országbíróhoz hajtattott. Utóbbtól ebéd után a hajóhídon át indult vissza a Várba. A budai hídfőnél

egy *Bakó* nevezetű szakaszvezető felismerte:

— Itt megy *Lamberg*!

A következő pillanatban a hajóhidat ellepő tömeg megtámadta, a bérkocsiból kirángatta s összeverte.

A közelben levő *Stern* nemzetőr-százados kiment a kalapjátvesztett, foszlányokra tépett ruhájú gróft s nemzetőrök védelme alatt *Pestre* kívánta kísérni az országgyűléshez. A hajóhid közepén azonban *Kolossy György* bölcseszethallgató s *Bayerfeld* bécsi aulista felismerik s előbbi áttörve a tömeget és kordont, kardjával fejbevágyja. A vér felkelti a tömeg vad szenvedélyét. Rúgják, szúrják, ütik-verik s néhány perc múlva *Lamberg* megszűnt élni.

Holttestét a Károly-kaszárnya felé viszik, hol a nemzetőrség kimenti a holttestet s kórházba szállítja, honnan másnap csendben eltemetik. Később, 1849. február 1-én exhumálják s gyászpompával újból eltemetik.

Kolossy a véres tett után az üléselő képviselőházba rohan s az elnöki emelvény előtt véres kardját felmutatja:

— *Lamberg* vére!

Másnap a hivatalos „Közlöny“ éppúgy, mint a képviselőház, elítélőleg nyilatkozott a gyilkosságról, melyet a nemzethez nem méltó politikai gyilkosságnak minősít s utasítására *Hajnik Pál* rendőrigazgató azonnal erélyes nyomozást is indít a merénylet ügyében.

Kolossy pedig eltűnt. Szülőföldjén, Erdélyben küzdi végig a szabadságharcot s Világos után elfogatva, 1850. január 23-án az Új-épületben kivégezték.

Oroszló (Baranya megye).

Perczel Antal őrnagy a baranyamegyei nemzetőr-séggel megtámadja *Jellasich* egyik hadtestének — *Róth* tábornok — lőszerzállítmányát s az egészset elfogva, kb. 200.000 töltést szerez zsákmányul.

Martonvásár (Fejér megye).

A magyar csapatok elfogják *Fli-gelli* őrnagyot, kit *Jellasich* kém-szemlére Pest felé küldött előre.

Szeptember 29. Pákozdi és Sukoró (Fejér megye).

A Pest felé előnyomuló *Jellasics* kb. 26.000 ember és 58 ágyúból álló seregével megtámadja a magyar csapatokat: kb. 16.000 ember (nyolettizedrészen újone) és 36 ágyú, melynek parancsnoka *Móga János* altábornagy.

A támadást, mely délelőtt ½10 órától délután 2 óráig tartott, a magyar csapatok hősiessen visszaverték s *Jellasics* kénytelen volt, támadásával felhagyva, visszavonulni.

A harcban különösen kitűntek s ezt *Móga* is kiemeli jelentésében és a képviselőház is október 1-i ülésében hozott határozatával:

a tolnai önkéntesek s parancsnokuk, *Perczel Miklós* őrnagy; az 1-ső honvéd zászlóalj (Pest) s parancsnoka, gróf *Lázár György* őrnagy; a 60. sz. Wasa gyal. ezred s parancsnoka, *Milboch* (Milpöch, Mühlböck) ezredes; a 2. sz. Hannover-huszárok s parancsnokuk, *Kiss Ernő* ezredes; a tüzérség, az 5. sz. Berwaldo tüz. ezr. és *Makk József* főhadnagy, kit *Móga* a helyszínen századosná nevezett ki; *Ivánka Imre* őrnagy és csapata, továbbá *Kollmann József* 52. ezredbeli százados tábor- (vezér-) kari főnök, *Holtzsche* vezérőrnagy, a középhad parancsnoka, *Anakker* őrnagy, karszegéd (segéd) tiszt, gróf *Andrássy Gyula*, gróf *Almássy Dénes*, báró *Luzsinszky Ottó* és gróf *Szapáry Antal* sebes lovasok parancsörtsztek a pesti nemzetőrségtől.

A vereség után *Jellasics* fegyverszünetet kért, mit másnap délután 6 órakor Pákozdon meg is kötöttek. De míg a magyar sereg becsületesen állta szavát, addig *Jellasics* seregével — mint írta — oldalmozdulatot (Flankenbewegung) tett Győr felé s itt október 3-án áthaladva, 5-én már átlépte az osztrák határt.

Lovasberény—Pátka.

A sukorói csata folyamán a magyar jobbszárny ellen oldaltámadást megkísérlő ellenséges lovasságot huszáraink visszaverik.

Adony.

Görgey Artúr őrnagy csapatának előőrsei elfogják gróf *Zichy Ödönt*, Fejér vármegye volt adminisztrátort és nála a törvényes rend ellen uszító proklamációkat és *Jellasics*től *Roth* tábornoknak küldött levelet találják.

Szeptember 30. Lóré (Csepelsziget).

A *Görgey Arthur* elnöklete alatt megalakult rögtönítélő haditörvényszék gr. *Zichy Ödönt* kötel általi halálra ítéli és kivégezteti.

Szöllősgyőrök (Somogy m.)

Magyar nemzetőrök szétvernek kb. 2000 horvát martalócot.

1848 október hó.

Október 1. Mór.

A visszavonuló *Jellasics* áthalad Kisbér felé.

Október 2. Székesfehérvár.

Izmay János polgár a városban visszamaradt horvát eleségörző csapatok kiverésére értekezletet tart, melyen *Sallern* szappanos, *Ullmann* kávé, *Joanovics Péter* posztókereskedő polgárok, továbbá *Szász Ferenc* nemzetőrparancsnok, *Peterdi* százados stb. vesznek részt.

Másnap — kedd reggel — a fejszével-villával felszerelt polgárság előbb a városban, majd a városon kívül táborszékeket szólítva megadásra, 1158 horvátot foglyul ejt s nagy hadizsákmányt is szerez.

Október 3. Nagykanizsa.

A város lakossága megtámadja a gr. *Nugent* tábornok parancsnoksága alá tartozó horvát csapatokat, mire ezek visszamenekülnek a Muraközbe.

Október 4. Tác (Fejér m.).

Görgey Artúr őrnagy megveri a *Jellasics*-sereg utóhadát képező *Roth* és *Philipovits* tábornokok előcsapatát, mely Soponya felé menekül.

Soponya (Fejér m.).

Görgey üldözve a menekülő horvátokat, két század huszárral éjjel rajtaütéssel megveri s *Báránd* felé szorítja.

Október 5. Báránd (Fejér m.).

Roth tábornok elővédje (*Haas*

százados 1000 emberrel) lerakja a fegyvert *Görgey Artúr* előtt. (2 század gyalogság, 2 század lovasság, 4 ágyú.)

Roth tábornok főcsapatával Csósz és Káloz (Fejér m.), majd Dégen (Veszprém m.) át Ozora (Tolna m.) felé menekülve, fegyverszünetet kér, amit *Perczel Mór* ezredes viszszautasít.

Október 6. Magyaróvár.

Jellasich áthalad és innen feladásra szólítja fel br. *Majthényi István* alezredest, Komárom várparancsnokát, aki válasza sem méltatja.

Október 7. Tolna-Ozora.

Roth és *Philipovits* tábornokok egész seregükkel — kb. 50 tisztt, 7500 ember, 12 ágyú, 5 zászló — megadják magukat a *Perczel—Görgey* vezette 3000 főnyi magyar seregnek.

Különös érdemeket szereztek:

Görgey Artúr őrnagy az üldözésben és *Csapó Vilmos* őrnagy, ki a tolnai nemzetőrséggel a Sió átkeleli pontjait szállja meg s ezért mindkettőjüket a honvédelmi bizottmány ezredessé nevezi ki.

Trangous és *Meszlényi*, mindkettő a Hunyadi-huszárok őrnagya, *Patay* őrnagy, a szabolcsi önkéntesek parancsnoka, gr. *Eszterházy László*, a fejérmegyei nemzetőrök parancsnoka és *Gáspár András* huszárkapitány, igen vitéz huszárosztályával együtt. Utóbbi vitte Pestre a letett horvát zászlókat s midőn a képviselőházban — Kossuth beszéde folyamán — megjelent, őt nemcsak a szónok, de felállással és éljenzéssel az egész Ház üdvözölte, a honv. bizottmány pedig ezredessé nevezte ki.

Október 10. Nemeskér (Sopron m.).

Pethe őrnagy megveri a *Jellasich* III. hadtestéhez tartozó, hétszeres túlerőben lévő s *Theodorovits* tábornok vezette dandárt, mely Horvátországba igyekezett s ezután Horpács felé menekül.

Október 12. Horpács és Salamonfa (Sopron megye).

Karger Nándor alezredes megveri

Theodorovits hétszeres túlerőben levő csapatát, mely utóbb, túlerejét belátva, a magyar csapatokat szorítja vissza. Eközben avatkozik be egy sasi és két soproni zászlóaljjal *Vidos* nemzetőrparancsnok, Vas megye alispánja, mire a kb. 12.000 főnyi horvát sereg futva menekül Peresznye—Kőszeg—Léka—Pörgölin községeken át Ausztriába.

Az ütközetben résztvettek közül a hivatalos jelentés különösen kiemeli a következőket:

gróf *Zichy Manó*, gróf *Zichy Ottó* és *Kovács Zsigmond* őrnagyok, *Berzsenyi Lénárd* és *Gosztonyi* századosok, *Adorján László* tüzértiszt és tüzérsége, *Vecsey* nevű közhuszár a Miklós-husároktól és *Wimmer* lelkes.

Zsira és Salamonfa (Sopron megye).

A menekülő ellenség a helységet felgyújtotta.

Október 17. Kottori (Zala megye).

Gáspár András ezredes megtámadja a Dráva hídját megszállva tartó gróf *Nugent Albert* tábornok horvát csapatait, sínceikat elfoglalja, mire azok a hidat lerombolják s Csáktonya felé vonulnak vissza.

Letenye (Zala megye).

A fenti támadással egyidőben *Perczel Mór* dandárával az itteni hidat foglalja el s másnapra mindkettőt helyreállítva, folytatja a menekülő horvátok üldözését.

Perczel különösen dícséri alábbiak magatartását:

Trangous őrnagy és két Hunyadszázada s a zalaegerszegiek egy század önkéntese, *Jánosy* főhadnagy és tüzérsége, *Szekulics István* százados és az alárendelt Zrínyi-csapat 5 százada.

Október 31.

Görgey Artúr a feldunai hadtest parancsnokává neveztetett ki.

E hónapok egyéb ütközeteinek színhelye kívül esik a trianoni magyar határvonalon.

H. K.

(Folytatjuk.)

HADIMŰZEUMI LAPOK

AGGHÁZY KAMIL A HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM IGAZGATÓJA

I. A M. K. HADTÖRTÉNELMI MŰZEUM KÖZLEMÉNYEI.

A múzeum pontos címe: Magyar Királyi Hadtörténelmi Múzeum, Budapest IX, Üllői-út 49. I. emelet. Telefon: József 364—12, 7-es mellék-állomás. (Múzeum.) Szeptember hó végétől a Nádor-laktanyai új hajlékba való költözés előkészületei miatt a látogatást az igazgatóság beszünteti. Nagyobb csoportok látogatása előre bejelentendő.

*

Személyi hírek. *Vitéz Hegedüs Elek* ny. ezredes a Kormányzó Úr Öfóméltósága f. évi augusztus hó 14-én kelt magas elhatározásával a Hadtörténelmi Múzeum igazgatói állásából felmentette.

Vitéz Hegedüs Elek ny. ezredes két

évi igazgatói tevékenysége után távozik a Hadtörténelmi Múzeum éléről. Távozásában úgy a múzeum, mint a Hadimúzeum Egyesület, valamint lapunk osztatlan nagyrabecsülése kíséri. Kiválásával beálló veszteségérzetünket enyhíti az, hogy a távozást elrendelő kormányzói elhatározás a honvédség kötelékében Budapesten más, díszes pozícióba helyezte és így körünkben marad.

Aggházy Kamil ny. alezredes, tanácsnokot a Kormányzó Úr Öfóméltósága f. évi ugusztus hó 17-én kelt magas elhatározásával a Hadtörténelmi Múzeum igazgatójává kinevezte.

Aggházy Kamil igazgató folyó évi szeptember 1-én hivatalát elfoglalta.

A Kádár István végekbéli hadnagy siralmas vesztéről szóló Búcsúztató és a kórógyi pusztasírlelet.

(Újabb adatok és szempontok a Kádár Istvánról szóló Vitézi Énekek magyar katonai művelődéstörténeti vonatkozásaihoz és a sírlelet hitelességéhez.)

Írta: *Bevilaqua-Borsody Béla dr.*

1. Alábbiakban a sajtó alatt levő nagyobb terjedelmű katonai művelődéstörténeti tanulmányunk szempontjait kívánjuk összefoglalni abból az alkalomból, hogy a Borosjenői Kádár-család rendbehozatta ősenek, *Borosjenői Kádár István végekbéli hadnagynak* kórógypusztai sírját s azt gondozásra, minekutána a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum e kérdés tudományos szerelvényét is megadta, az *Országos Kanizsai Dorottya Bizottságnak adta át.*

2. Ez az alkalom tudniillik szük-

ségessé teszi, hogy a szóban levő sírlelet minden kétséget kizáró módon *azonosíttassék* a történelmi-irodalomtörténeti és népmondai Kádár Istvánval. A *Pap Károly dr.* debreceni egyetemi tanár és *Zoltay Lajos dr.* a Debreceni Városi Múzeum igazgatója által 1920-ban végzett ásatás eleddig csak azt eredményezte, hogy „*minden valószínűség szerint*“ volt elismerhető a sírlelet azonossága. Alábbiakban az eddigi, inkább történelmi-irodalomtörténeti irányú megállapításokhoz kívánunk új szempontokat és megállapításokat adni és ezek által a sírleletből előkerült földi maradványok kétségtelen azonosságát kívánjuk megállapítani.

¹ A m. kir. Hadtörténelmi Múzeum kiadványai III. (Turcsányi Antal kiadása.) Megrendelhető a Historia szerkesztőségében.

3. A szóban levő vitézi énekek „archetypus“-át, őstípusát *nem* népies terméknek, hanem minden bizonyára a XVI. század óta működő debreceni reform. „Kollégium“-ot hallgatott diáki-litterátus ember *határozottan irodalmi stílust, forma-érzékét és korszerű modorosságokat mutató alkotásának tartjuk.*

4. A vitézi ének szerzője a XVII. század jellegzetes társadalmi típus-hordozója, „figurino“-ja: a dúlt életű XVII. század kóborló „intellectuel“-je, egy alföldi magyar „Gascognard“ a poeta-katona irodalom-történeti Cyrano de Bergerac *hajduvidéki magyar megfelelője.* Az a típus, amit Nyugaton a világhírű: ifjúságában kiesapott diák, majd katona, később tisztos polgármester Jacob Christoffel von *Grimmelshausen* a „Simplicissimus“ című XVII. századi katona-diákrégény Kádár Istvánnal egykorú szerzője, Magyarországon pedig *Buchholz György*, a késmárki diák, a „Magyar Simplicissimus“ szerzője, *II. Rákóczi György udvari típusa, üst-dobosa, a kalandor, tehetséges, élete végén magas pályát futó diák képvisel.* E típus — az *irodalmi katona* — egyik oldalán: a magaslaton *Zrínyi Miklós.* A másik oldalán: a kalandos *Batassa Bálint*, kinek oldalán a szorgos, pedáns, pontos krónikás, kevés költői lendületű, kóbor *Tinódi Sebők* diák áll. Rajta túl már a felszántott társadalmi életű korszak úgynevezett „*peregrinans*“, vagyis „*vágáns*“ diákja jelentkezik, mint énekszerző krónikás-katonai vándorpoéta. Családi összemelés és a vitézi élet kalandos szabadossága utáni vágy a hajdusapatok „*diák*“-jává teszik: *zugírás, zugprókátcr, íródiák, század-írnok* (scriba, sáfár, bormérő, cipőosztó) *alkalmi poeta, temetésnél kántáló, feleser, chyrurgus-tilógus, kém, pattantyús,* vagyis *tüzér, búcsúztatóénekszerző, sípos, dobos.*

5. E sokszor erkölcsileg kísértékű, sokszor tragikus, sokszor magas diplomáciai-politikai pályát meg-

ívelő „*litteratus-intellectuel*“ kora gyermeke. Kultúrájának forrása a tudálékos késői renaissance *klasz-szicizáló — görögösködő —* humanista műveltsége, azonban erős *protestáns-magyar jellegű héber-görög bibliai tanulmányok is.* Irodalmi jelenség, nem naiv.

6. Mint versszerző a Tinódi-Sebők diák *szellemi örökének* folytatója: krónikás, haretéri tudósító. Búcsúztató verseit a *korszerű protestáns halotti beszédek hatása alatt írja.* Ezek stílusa a XVII. században már teljesen kialakult.

A Kádár Istvánról szóló vitézi ének ezt a *kettős* hatást mutatja. Egyik oldalán Tinódi-típusú *harc-téri reportage*, másik oldalán *protestáns-diáki sirató verszetet.*

7. A Zrínyi óta érlelődő korhangulat: a *bűneiért bűnhődő magyarság: „Izraélt bűnhődő népe“ ott van a versezeten.* Példázatai az *ótestamentomból* és a *görög mitológiából* valók. A verszet *búcsúztató:* benne van a *bibliai szöveg*, ennek *alkalmazása* az esetre, bibliai példázat a *haragvó Jehova* által sujtott bűnös magyarságra, *görög példázat* a hősré, *halotti dicséret* (Elogium), *búcsúztató* (Apobaterium), *az ősök dicsérete* (Genesis). Mindezt a görög-római *Naeniák*, az ótestamentom siratói és római sírfeliratok (*epitaphium*) módjára „*bölcs*“, vagyis *tanult* versekben írja meg.

8. A közelebbi vizsgálat arra a meglepő eredményre vezetett, hogy a Kádárról szóló ezen sirató héber-görög képének középpontja a tragikus *nyúlvesző.* A különböző változatok *Jódbót* említik: ő Dávid hadnagya, *nyíllal* lövi le Absolont, *dárdával* öli meg Ábnert. Ábnert egy szövegünk *Héberrel* téveszti össze, kinek felesége Jáhel Siserát, a filiszteusok hadnagyát a *halántékába* vert sátorkaróval öli meg. Kádár Istvánt a nyíl halántékán érte. Acháb király *nyíltól* hal meg, mint Kádár, őt is *az ég madarai és sakállok* falják fel, amiről az életből búcsúzó *Kádár* is beszél. Hektort *dárda*

öli meg, őt is *hollóknak s kutyáknak* szánja Achilles, mint *Kádár önmagát*. Hektor *Trójavédő*, városvédő, Kádár *Nagyváradot védi*.

Hektor *búcsúja* nejétől Andromachétól *motívumról motívumra* azonos *Kádár búcsújával*. Az *Iliász* egyes szövegrészei éppen olyan majdnem szó szerinti egyezést mutatnak az Énekekkel, mint az *Ó-testamentomi* részek megfelelőivel.

9. A tudatos diákpoeéta számára a *nyíl* összefoglaló művészi megjelenítési eszköze a tragédiának, balladai forma, csattanó.

10. Megállapításunk szerint a XVIII—XIX. századi könyvkiadásokon e *nyíl* jelvénye Kádárnak a primitív, de rendkívül jellemző erejű egykorú könyvcimkéken: *fametszeteken*. Az egyikén egy XVII. századi hajdúszabalyás, Mária Terézia-kori huszár biharvidéki *halászo nyilat*, a Berettyó mocsaraiból ismert csikász-, pákász-, halász-harpunát tart kezében: *nyilat*. Másikon római harcosnak rajzolt görög *Hektor kelevézt* markol. A harmadikon *domb s mocsár* felett kentaur *nyílaz*, a többin a Mars bolygó, Mars hadisten, hónapja: Március és a Vas kaballisztikus aranyesináló jele: *körön ülő nyíl látható*.

11. Általunk talált helyi, a Berettyó vidékén 1874-ig élt *gyermekversekben a gyermeket riasztó ördög neve Kádár Istók*, zöld a kötőse (a II. Rákóczi Györgyre vonatkozó *lengyel* utalás: a *mohammedán ukrainai kozák zöld kaftánt hord*), *véres a feje, korom (alvadt vér)* csepeg róla, megy a *malomba* (Szalárdi egykorú krónikája szerint a Berettyón levő *malom* mellett esett el), *Leila* nevű török lány nem tudja a *nótáját* (a vitézi éneket), *Lengyel Gyurka* a barátja, aki ezüst szekéren jön *hadakozni*.

12. Általunk lejegyzett helyi mondában Kádár István „*vezérforma ember*“, *nyíllal lötték fejbe a törökök*.

13. A tatár *nyíl* mindig *lapos és duplaszakállas pengéjű*. Keresztmet-

szete *rhombus*, sebből ki nem húzható. A kórógyi koponya halántékesontján balról *rhombusalakú* nyílás van a vékony halántékesont közepén. A bal halántékesont a varrataiból (Sutura, pars squamosa ossis temporalis) *ki van emelve*. A jobb halántékesonton ugyanilyen nagyobb nyílás látható, ugyancsak kiüzesített varrattal a halántékesont pikkelye vonalán.

14. A szöveg — mint ezt megállapítottuk — arról szól, *hogy mikor nyilvessző találta Kádár Istvánt, balkézrel öklelt tovább páncélszűrő hegyes törrel*. Ez azt jelenti, hogy *a bal agyfélteke sérülése után azonnali jobboldali bénulás állott be*. A balmarokban tartott páncélszűrő hegyes törrel azonban tovább öklelt.

Az egykorú lovas hajdú mindig két kézre verekedett: jobbában a görbe, végén kiszélesedő pengéjű hajdúszabalya, baljában a török ruhája alatt hordott páncéling nyílásait kereső tör (sásélú, hegyes tör, páncélszűrő) volt. A szöveg szerint Kádár is „két kézre“ harcolt.

15. Tény, hogy a mozgató, akaratlagos idegdúcok az agykéreg (cortex) felületén vannak. Tény, hogy az úgynevezett gúlaalkú mozgatópálya középponti agytekervénye (*gyrus pyramidalis centralis*) tartalmazza a láb-, a kar- s az arcmozgató idegeket. Ámde úgy, hogy a *karmozgató* köteg pontosan a *halántékesont alatt fekszik*, annak közepén. A pyramispálya azonban keresztelkedik: a *balagyfél a jobboldalt mozgatja*. (Decussatio pyramydum.) Az itt balról behatoló *nyíl tehát a jobb kar bénulását okozza, tehát a szövegnek anatómiai igazolását a koponya megadja s viszont*.

16. A *nyilat* kihúzták a koponyából, és pedig a jobboldalon átverték. E balra rángatás és jobbra verés *tépte ki mintegy félcentiméterre a halántékesontot varratkösorújából mindkét oldalán*.

Népmonda, történelem, irodalomtörténeti szövegkritika, anatómia és

élettan igazolják a koponya hitelességét.

17. A magyar vitézi ének oly műfaj, mely korai XVI. századi előfordulásaitól az úgynevezett kuruc-kori költészetig következő balról jobbra haladó fejlődésvonalat adja: Tinódinál több a pontos krónikás tény és legkevesebb a művészi látás és az irodalmiság. A XVIII. század elejének „kuruc“ költészetében kevés a krónikás tény, és teljesen érvényesül a színes, gazdag költői képzelet.

~

A Kádár Istvánról szóló ének e két fejlődési fejezet közepén áll időileg és krónikás tényszerűségeit, valamint költőiségét illetően: harmónikus szépségben olvad össze a *krónikás tény* (harcéri jelentés, búcsúztató, hírlapegyenlőértékű reportage) és a *művészi megalkotottság* (művészi kép, keleties típusú allegória, fokozás, tagozás, keret, líra, a költő szubjektivitása).

Iskolapéldaszerű irodalomtörténeti és irodalmi értékű tökéletes alkotás, nem népi termék, bár ponyván élt az 1860-as évekig.

18. A Kisfaludy-Társaság 1846-ban pályadíjat tűzött ki: „írassék oly költői beszéd, melynek hőse a nép ajkán élő történelmi személy legyen „Mátyás király, Toldi Miklós vagy Kádár István vitéz.“ Arany János ezek közül Toldi személyét választván, ennek alapján írta meg „Toldi“-ját. A Kádár Istvánról szóló vitézi énekek a XVII. század vége óta forogtak közkézen és közszájon: kéziratos nótáskönyvekben, vásáronkon árult füzetekben, énekmondó versekben és énekes vándorok dalai-ban.

Első irodalmi feldolgozását *Erdélyi* János eszközölte 1846-ban; történelmileg, hadtörténelmileg és irodalomtörténelmileg *Thaly* Kálmán adta megfejtését. Ő helyezte először az ének történelmi és helyi környezetét *Berettyóújfalura*. II. Rákóczi György erdélyi fejedelem kalandos lengyelországi hadjárata miatt a haragvó szultán megbüntetésre

küldte Köprülü Mehemed nagyvezír seregét s az ehhez beosztott tatárszáguldozók elleni ütközetben, 1658 szeptember 23-án esett el Újfalunál mellett vitéz Kádár István hajdúhadnagy, kinek fejébe Szalárdi János egykorú hiteles közlése szerint tatárnyíl fúródott.

A sírt 1920. évi szeptember hó 18-án dr. Pap Károly és dr. Zoltay Lajos vezetésével folytatott ásátás tárta fel. A kutatás alapját *Szalárdi* János Siralmas krónikája, *Bartha* Boldizsár debreceni szenátor egykorú krónikája és az egykorú históriás énekek alkották. A *Bartha*-féle krónikát *Pap Károly dr. használta fel először döntő bizonyítékul Deák* Ferenc irodalomtörténész azon érvelése ellen, mellyel az azt óhajtott bizonyítani, hogy „Újfalunál“ a lengyel *Nie Polovice*, vagyis hogy az esemény lengyel hadjárat alatt, Krakkó mellett folyt le. Szempontjaink mindenben *Pap Károly dr.-t* igazolják. A szóbanforgó helyet a nép emberemlékezet óta „Kádártemető“-jének nevezte, mely ugyan-csak emberemlékezet óta faoszloppal volt megjelölve, melyet egy pásztorokodó család tagjai ápoltak és cseréltek ki újjal, ha már elkorhadt, hogy a hely el ne vesszen.

A történelmi és egyéb adatok egybevetése és ezeknek a m. kir. Hadtörténelmi Múzeum által történt felügyelete alapján a Borosjenői nemes Kádár-család megvásárolta azon területet, melyen ősenek maradványai megtaláltattak, ezek részére végleges sírt készítettett s ezen egész sírterületet az Országos Kanizsay Dorottya Bizottságnak adja át további gondozás és karbantartás végett.

Helyreigazítás.

Lapunk júniusi (4-ik) számának mellékletében a 30. oldalon ismertettük Nagykőrös város monografiáját, melynek szerzőjéül nyomdatéchnikai hibából Galántai Nagy Bél volt feltüntetve Galántai Fekete Béla helyett.

MAGYAR MŰEMLEKEK

DR. SZÖNYI OTTÓ A MŰEMLEKEK ORSZ. BIZ. ELŐADÓJA

Feltárára váró templomok Hajdúszoboszló környékén.

Szoboszlónak és Szabolcs megye nagy részének leggyászosabb éve volt 1594. Ugyanis ennek az évnek nyarán Huszt felől sok ezer tatár tört be az Alföldre és bár a felvidéki urak kisebb csapásokat mértek a tatár seregre, mégis Teuffenbach Kristóf főkapitánynak kése delmes hadmozdulatai következtében a Dunántúlra is eljutottak és visszafelé vonulásuk közben Szabolcs megyét végigperzselték. Még Debrecen lakosságának nagy része is elmenekült. Szoboszlón alig lézengett néhány lakos. Aki el nem tudott menekülni, elpusztított a faluval együtt, az alig másfél évtizeddel később idetelepített lovas hajdúk már csak egy elpusztult falu üszkös romjait találták.

Ugyanekkor pusztult el Szoboszló környéke is. *Angyalháza, Szigetegyháza, Korpád falu, Köteles* ugyanúgy rombadólt, mint Zám, Ohot, Hegyesegyháza, Szentkeresztgyeháza, Szepes, Ebes és talán az eltűnt Kornyo. Szovát lakossága az utolsó gyermekig életével fizetett. Ezen községek közül a Hajdúszoboszló határában levők helyei ismereteseek és feltárást igényelnek. *Angyalháza*, eredeti nevén *Zomaj* (Zomajon, Zomayn). A váradi káptalannak egyik birtokmegosztási oklevelében már 1346. nov. 13-án szerepel. A falu az Ákosok tulajdonába jutott, kiknek angyalos családi címeréről Angyalházának, sőt tréfásan Ördögzomajnak is neveztek. Később a Dósa-, Parlaghy-, majd a Bornemissza-család birtoka volt. Angyalháza a mai Pusztangyalházán levő biztosí tanyától nyugatra levő halmokon volt. A házaknak évszázados fűvel benőtt alapjai még jól kivehetők. Kelebbre *Szigetegyháza* egyházas falu

volt, előbb a Hunyadi János, Corvin János, majd a Szepessy-, Enyinghi Theöreök-, Serédy-, Dobó-, majd a Maghy-család birtokában. A község helyét a Szigeti-zugnak nevezett, a Köcsüly-folyó által jól körülhatárolt helyen találtam meg. Az Ádám- és Kiresi-tanya közötti területen régi házalapokra emlékeztető kiemelkedéseket láthatni, a Kiss-tanyától közvetlenül északkeletre levő dűllőúton a kocsi 4–5 méteres szakaszon dübörög, tehát valószínűleg bolthajtásos építmény, az egyház pincéje van alatta. A szomszédos szántóföldön pedig a környező fekete földdel ellentétben vályogtól és téglatörmeléktől szürke vegyes talajban sok régi téglá- és cseréptörmelék található. A Szigetegyháza közelében volt *Korpád* falu leginkább Zomajjal együtt említetik okleveleinkben. A helyszíni szemle alkalmával a falu helyét pontosan nem sikerült megállapítani, de valószínűleg vagy a Korpádhalom körül, vagy a nyugatabbra levő Földvári-lapanyagon volt a község. A Hajdúszoboszlótól délkeletre levő *Köteles* csak harmadakkora volt még 1552-ben, mint Szoboszló, de már 1317 óta szerepel, 1347-ben két úri lakkal és Szent György vértanu tiszteletére épített templomával együtt a Péresi-család tulajdona, azután a Szobiaké. A falu helye a Szovát—Debrecen közötti műúttól nyugatra, a kettős Báránymalmon található meg Szigetegyházához hasonló körülmények között. Mint Kötelesben, úgy az egész Szoboszló vidékén nagyon el volt terjedve Szent György vértanu tisztelete. Szoboszlón már a XIV. században fennállott a Szent György tiszteletére épített ama kolostor, melynek nevét ma is őrzi a református városban is Szent Györgyről nevezett városrész, oldal. Az 1560-

ban elpusztult Egyházasknek vagy *Kis-Macsna*k (ma *Szentgyörgypuszt*a), valamint az ohati apátság-nak is Szent György vértanu nevét viselő temploma volt.

Az 1594. évi tatárjáráskor elpusztult szomszédos falvak közül megemlítendő még *Hegyesegyháza*, mely 1331-ben egyházas vámszedőhely, 1567-ben pedig még népes falu, mellette *Szombi* vagy utóbb *Szentkeresztgyháza* 1282-től jól ismert egyházask község, *Szepesfalva*, mely 1552-ben félakkora portaszámú egyházask falu, mint Szoboszló és hasonló nagyságú *Ebes* falu. Egy kiváló történetírónk nyomán sok helyen említett *Keserű* nevű községnek még a leginkább érdekelt Szabolcs vármegyének 1335. évi forrásanyaggal rendelkező levéltárában sem találtam okleveles nyomát és így tévesnek kell tekintenünk ama feltevést, hogy ilyen község valaha Szoboszló és Szováát között létezett. Valószínűleg Bihar megyében volt ez a község (Ér-Keserű). Ellenben a szájhagyomány feltűnő határozottsággal ismer egy *Kornyó* nevű községet a Kornyó-halom nevével kapcsolatban, amely körülmény további levéltári kutatásokat igényel. A szájhagyomány útján némely történetíró is elfogadta azt a feltevést, hogy *Szigetgyháza* az ú. n. Szejdi-járáskor (Szejdi Achmed budai pasának 1660 tavaszán végrehajtott hadjárata alkalmával) pusztult el, népe pedig Debrecenbe menekülés közben egy völgyben utólérve az ellenség által, halomra öle-tett, innen van a *Vérvölgy* név. Ez a feltevés semmivel sem támogat-ható, mert Szigetgyháza az 1594. évi tatárjáráskor minden erődít-mény nélkül nem maradhatott épen, mikor a vidék helyiségei mind elpusztultak. A Vérvölgy név pedig Szabolcs vármegyének levéltárában már egy 1440. augusztus 25-én kelt eredeti oklevelében is szerepel. Ez a körülmény nem zárja ki azt, hogy 1660-ban történt események is nevet szolgáltattak egy új Vérvölgy

számára, de hogy Szabolcs megyé-ben, még pedig annak is a mai Vérvölgynek megfelelő vidékén, már a Szejdi-járás előtt 220 évvel is volt Vérvölgy, az kétségbevonha-tatlan.

A szigetgyeházi és a kötele-si templom nagyon kevés áldozattal és fáradsággal feltárható. Csak egy kis anyagi támogatás szükséges és a magyar műemlékek két elpusztult alkotása legalább alapjaiban rekonstruálható lesz.

vitéz Málnási Ödön dr.

Műemléki út Hont megyében. — A kemencei, bermecebaráti és nagy-börzsönyi templomok.

E soroknak nem az a célja, hogy hangulatos útleírást adjanak, amely elmereng a tájképi szépségeken, hanem egyszerűen az, hogy rá-mutasson csonka hazánk apróbb, az országutaktól félreeső helyeken levő műemlékei megismerésének és számbavételének szükségességére, a magyar művészettörténelem sok hézagának kitöltése és sok homályos-ságának eloszlátása végett. Nem tudjuk az értékeket megmenteni, ha nem ismerjük azokat és soha-sem jutunk az annyira fontos kronológiai adatok birtokába, ha meg nem vizsgáljuk az elhanyagolható mennyiségeknek látszó emlékeket. Ki kell mozdulni a városokból és elsősorban a fővárosból és be kell hatolni a vidék ösrengetegébe, mert itt vannak még mindig elrejtve azok az adatok, amelyekről valamit várhatunk. Itt még kínálkoznak meglepetések! Hivatkozom Feldebrő-re, ahol 1925-ben, egyheti kutatás után dr. Lux Kálmánnal olyan dol-gokat fedeztünk fel az ottani plé-bániatemplom altemploma körül és a falaiban, amelyek iránt a kül-földi tudományosság is érdeklődik. Fel kell újítanunk a jó Rómer Fló-ris országos barangolásait, mert különben a tervbevett magyar mű-emléki topográfia nem fog sike-rülni; hiányzik majd belőle a mű-vészettörténeti, ikonográfiai stb.

összefüggések áttekinthetősége. Hogy példát mondjak, hiába ássuk fel egy nagy középkori székesegyház maradványait, ha kisugárzó erejének apró megnyilvánulásait, a falusi templomkákat, figyelmünkre sem méltatjuk. Az a falusi egyház akárhányszor biztosan elmondja azt, amit a székesegyház romjairól nem tudunk már leolvasni. A műemléki felfedező barangolások minden pénzt megérnek, annyit mindenestre, amennyibe az únosúntig elbesélt témák úgynevezett népszerűsítő ismertetései kerülnek. Sőt nagyobb haszonnal járnak, mint azok, mert tapasztalatból mondhatom, hogy egy-egy ilyen műemlék-kutató kirándulás a műemléktulajdonosok figyelmét felhívja a kezükön levő értékre, és ha nem sajnálunk egy pár szót a helyszínén való felvilágosítás érdekében, akkor utunk valóságos misszióvá és műemlék-propagandává lehet, melynek üdvös hatása a műemlék megbecsülésében, sértetlen fenntartásában és ha szükség van rá, kíméletes, az illetékes szakértőket meg nem kerülő helyreállításában fog megnyilvánulni. Sok, országos felzúdulást okozó műemlékrombolás elmaradt volna, ha a műemléktulajdonosok informálva lettek volna és a kutatók megjelenéséből, érdeklődéséből, oktató beleavatkozásából ráeszmélhettek volna a műemlék becsére. Ma az a helyzet, hogy a műemléktulajdonos csak az anyagi segítyek kedvéért, nem pedig a nemzet művelődésének emlékei iránt való önzetlen lelkesedésből hajlandó a műemlékeket fenntartani.

Serédi Jusztinián bíbornok, hercegprímás javíttatja a kegyurasága alá tartozó épületeket. Ezek között sorra kerülnek most a címben említett templomok. A balassagyarmati államépítészeti hivatal kitűnő vezetője, *Pünkösti* főmérnök, ebből az alkalomból felhívta a Műemlékek Országos Bizottsága figyelmét a bernecebaráti templomra, amelynek formái elővigyázatosságra in-

tenek a helyreállítás körül. A Bizottság a figyelmeztetés alapján felkérte a hercegprímás urat, hogy a helyreállítás tervezetét vele megismertesse. A hercegprímás úr fényes bizonyosságát adta annak, hogy a művészet egyik világemporiumában töltött évei nem suhantak el fölötte lélektermékenyítő hatások nélkül, amikor nemesak a bernecebaráti templom helyreállításának tervét, hanem a másik kettőét is közölte és a Bizottság kiküldöttjének, *Möller István* műegyetemi tanárnak és jelen sorok írójának autót bocsátott rendelkezésére.

Szobról indultunk meg s az Ipoly, a trianoni határfolyó mentén haladtunk észak felé. A túlsó parton csak az új gazdák kultúrjelei, a vöröstetejű kaszárnyák merednek ki a szelíd táj üde zöldjéből. Alig találkozunk valakivel az úton; nincs itt forgalom, álmos, merengő minden. A közbenső három kis falu is mintha ki volna halva. A negyedikben, Vámosmikolán mutatkozik elevenebb élet. Aztán megérkezünk *Kemencére*. Itt már van látnivaló is. Egyemeletes, hosszú, sárga ház. Ablakai fölött az elformatlanodott barokk szemöldökpárkányok ügyes vidéki építőmester jóra való céhes mesterségéről tanuskodnak és egy alapos helyreállítás után esengnek. Az épület úgy a formái, mint a multja miatt megérdemelné. Ez volt ugyanis *Hont megye székháza* alapításától, 1751-től negyenkét esztendeig. Építtette gróf Esterházy Imre esztergomi érsek és gróf Koháry András, a megye főispánja közös akarattal. Évenként háromszor gyülekeztek össze benne Kis- és Nagyont vármegye rendei a közgyűlések megtartása végett. 1802-ben Kishont megye Gömör megyébe olvadt bele és ekkor elvesztette jelentőségét. 1806-ban légezt és 1858-ig elhagyatottan állt, amikor az esztergomi érsek váltotta magához a kinestártól és helyreállítva, uradalmi tisztek lakásává rendezte be. Most csendőrök laknak

benne. Kemence vidéke Mátyás király emlékét őrzi. A Magas-hegy derekán — mint Hont vármegye monográfiájában olvassuk — egy uradalmi juhászlak állítólag a nagy király vadászkastélya volt. Az ettől egy kilométernyire levő Királyné-pallagán pedig Beatrix királyné és udvarhölgyei sátrak alatt mulattak, míg a király vadászott. Nem messze van a Király-kútja. Sem ezeket, sem a Godó-vár romjait, a Hunt-nembeli Godó alapítását nem láttuk, érdemes volna azonban alaposan megvizsgálni.

Nem messze a régi vármegyházától, egy kis magaslaton áll a *plébániatemplom*. Már a külseje mutatja, hogy Mária Terézia korának alkotása. A rendes falusi barokk templomtípus, de azzal a különbséggel, hogy a főhomlokzatán ülő, az orgonakarzatba beépített torony mellé nem simulnak hozzá az orom háromszögei, mint azt másutt száz példán is látjuk, hanem egy külön, a templom hossz tengelyére keresztbe fektetett tető lejtői. Ezért a torony kissé szervesetlenül áll ki a főpárkány közepéből, nincs meg az átmenet. Még nyugább lett a torony azáltal, hogy régi, hagymalakú sisakját nem régen eternitpalás gúlával cserélték fel. Két érték veszett el ennek következtében: a sisak finom kontúrja és faszindely-fedésének nemes patinája. Persze könnyebb volt az eternitlapokat a gúla síma felületeire szegezni, mint a hajlókra. Amit újabban az eternitpalával elkövetnek, nem lehet szó nélkül hagyni. Nem vagyunk az eternitpalának elvi ellenségei, de meg kell követelni, hogy az egyes lapok méreteire, alakjára, színére és felszegelési módjára több gondot fordítsanak és alkalmazásánál ne legyen egyedül a takarékoság szempontja a döntő.

A kemencei templom belseje meglep a térhatásával. Olyan magas, amilyen széles és mégis könnyed, levegős. A hatásnak titka a behúzott támpillérek és közéjük feszített bolt-

ívek ritmikus egymásutánjában rejlik. A szentély keskenyebb a hajónál és egyenes fallal záródik. Minden vonalmenet a templom szívére, a főoltárra tereli a néző tekintetét. A világítás kitűnő; az egész belsőség derült és bár misztikus homálykeltette effektusokra nem vadászott a templom építője, mégis megőrizte a szakrális jelleget. Az orgonakarzat valósággal monumentálissá lett a tartó oszlopok és ezek felett a beépített torony pilléreit összekötő ívek árkádjai következtében. Az északi oldalon levő sekrestye előtt folyosó van, mely szélfogóul, de egyúttal a szószékre vezető lépcsőházul is szolgál. Kitűnő elrendezés. Egyáltalán azt kell mondanom, hogy a kemencei templom is egyike annak a számos késői barokk falusi templomnak, amely alaprajzának egyszerűségével és világosságával, felépítésének és díszítésének mérsékelt, a falusi környezethez simuló, szinte népies pompájával és mindenkifelett a célszerűségével minden követelménynek megfelel ma is, úgy, mint a saját korában. Kár, hogy a mai építészek ezt a típust elhanyagolják és egészen kis templomokba a középkori oszlopos berendezést vezetik be ismét, amely nem áttekinthető; a mellékoltároknak és gyónatószékeknek célszerű, a forgalmat nem gátló elhelyezését lehetetlenné teszik és már csak azért sem szimpatikusak, mert az oszlopokhoz közel vitt padok a perspektívában elvágják az oszlopok lábát. Valaki azt állította, hogy a barokk térpazarló stílus. Éppen fordítva van; a középkori stílusok azok, mert egészen más liturgiai követelményeknek tettek eleget, mint a mostaniak. Persze, aki templomot akar építeni, az először jöjjön tisztába velük. A kemencei templom építője nagyon ismerte azokat s azért nyújthat ilyen üdvös tanulságokat. A templomnak néhány évvel ezelőtt történt kifestése nem szolgált az építész alkotásának előnyére. Kontár mesterember-munka. Kár több szót vesztegetni rája. Meg-

szívlelhetők már egyszer az illetékes tényezők, hogy ha nem telik művészi munkára, akkor inkább maradjon a templom meszelt állapotában, mert ez legalább nem rontja el a térhatást és a bútorzat színes foltjainak és kontúrjainak jó háttérül szolgál. Azt sem lehet semmiképp sem helyeselni, ami itt ugyancsak megtörtént, hogy a templom építésével egykorú, tehát valóban „stílszerű” berendezését, elsősorban az oltárokat, felcserélik a tiroliai, nyers polikromiával rikoltozó, rossz arányú fafaragványokkal. Hogy milyen volt a kemencei oltárok művészeti színvonala, azt megmutatják a levett és falhoz támasztott, vagy külön más helyen falra szegezett oltárképek. Dacára alapos restaurálásra szoruló állapotuknak, még most is gyönyörködtetnek lendületes rajzaikkal és olvadékonny színezésükkel. Áttört rokokó kereteik pedig igazán pompásak. Amit a rossz falfestésre áldoztak, azt inkább a képek helyreállítására fordították volna. Szerencsére a XVI. Lajos-tilus leegyszerűsített formáiban készült szószekhez nem nyultak hozzá. Ez az egyedüli bútor darab, amely a templom architektúrájával harmonizál. Mert, hogy a szintén újabb keletű, túlságosan magas, a közönséges udvarkerítésekre emlékeztető vas szentélykorlát nincs összhangban vele, az bizonyos. Ilyen riasztó példákön látja az ember, hogy az egyházművészeti nevelés immár el nem odázható szükség lett, mert ha az ötletszerű, izlésmentes templomdíszítés még egy ideig tart, akkor vége a mult minden egyházművészeti örökségének.

Kemencéről *Bernecebarátiba* mentünk. A falu völgyben fekszik, a templomdomb uralkodói fenséggel magasodik fel nyugati oldalán. És rajta a viharvert, ősi *templom* szinte a lyoni Fourvière Madonnatemplom magasztos koronázó szerepére emlékeztet. Persze az arányok kisebbek és a művészet itt csak rudimentális dadogásban nyilvánul meg, de a hatás foka, legalább is az

elhelyeződés festőiségére nézve, nem sokkal kisebb annál. A templom — úgy látszik — a szentélyi és a toronyos részén süppedni kezdett, mert hatalmas támpilléreket építettek hozzá és ez a szükség diktálta toldozás-foltozás még monumentálisabbá tette megjelenését. A templom fallal van körülkerítve, amelynek vagy védelmi célja volt, vagy a cinterem, a temető kerítéséül szolgált. Ezt csak ásatással lehetne tisztázni. A templom szentélyének minden formája mutatja barokk eredetét és a templom többi részeihez képest (a déli oldalhoz a fal áttörése után hozzátoldott kápolnát kivéve), ifjabb mivoltát. A torony, melyet most keceses hagymaalakú zsindeyes sisak koronáz meg, első tekintetre fölismerteti középkori mivoltát. Csak azt nem lehetett vizsgálódás nélkül megállapítani, hogy a középkor melyik szakából való. A Balaton környékén vannak ilyen tömör, csak néhány lőrészű nyílással és a sisak felé félköríves ablakokkal áttört templomtornyok. Ezek pedig még a román stílus korából valók. Itt azonban a torony nyugati oldalához támasztott, gótikus profilú pillér, nemkülönben a torony északi és déli oldalának hosszában odaépített támfalak zavarba hozhatják a kutatót és könnyen a késői gót stílus korára gondolhat. A torony körül futó emeletválasztó övparkányának csekély maradványai szintén a gót stílusra utalnak, ha az alulról nézett parkány alsó élének a perspektívában ferde lemetzésnek látszó részletét stíluskritikai tényezőnek léptetjük elő. Azonban itt is igazolódik az a szabály, hogy a kormeghatározásnál nem szabad az épület díszítő részleteinek formáit kizárólagos alapul venni, hanem a szerkezetet és a megjelenés nagy összességét kell vizsgálni. A késői gót stílus nagyobb nyílásokat tör a falfelületbe és habár gyakran visszatér a félkörív motívumára, mégis az emlékek túlnyomó részénél megmarad

a csücsívnél. A mi tornyunk félköríves ablaka ki- és befelé tágul. Ez azonban általános jelenség a középkori ablakoknál. Közvetlenül az ablaknyílás oldalain egy horony (félkörű vályúzat) fut körül. Ezt nem lehet stíluselemnek tekinteni, mert egyszerűen egy célszerűségi mozzanat: ebbe a horonyba volt beillesztve annak a fatáblának, vagy redőnynek kerete, amely az esőnek és hófúvásnak a torony belsejébe hatolását akadályozta meg. A gót idomú támpillér, bár magában korhatározó jelenség, de csak arra nézve, hogy a már régen fennálló tornyot meg kellett erősíteni a gótika korában. Hogy miért kellett megerősíteni, annak okát még nem sikerült kikutatni, mert a tornyon süppedés okozta repedéseket nem találtunk, legalább is ezideig. Ezek a mozzanatok tehát nem elégségesek ahhoz, hogy a torony építése korát a XV. századra, a késői gótika korára tegyük. Döntő a torony szerkezete és tömör, kevés nyílással áttört egyszerű falazata. Ezek pedig a román stílus korára vallanak.

Még sem mertük volna a bernecebaráti templomot és tornyot a román stílus korára keltezni, pedig egy történelmi adat is valószínűvé tehetné volna ezt a datálást. Adorján fia, István 1158 táján a Szent Márton-templomával ékes Barátit a garamszentbenedeki szentbenedekrendi apátságnak ajándékozta. (A pannonhalmi Szent Benedek-rend története XII. B. kötet, 97. oldal). De ki állíthatja azt biztosan, hogy ez volt az a templom, hiszen Baráti községben (mely egyesült Bernecevel) más középkori épületek nyomai is vannak? (Ezeket még nem vizsgálhattuk meg). Egy felfedezésünk azonban eloszlattott minden kétséget és nyilvánvalóvá lett általa, hogy ezt a templomot ajándékozta oda Adorján fia István, tehát az a XII. század közepe táján épült és így a magyarországi falus templomok között, ha talán nem is a legrégebb, de egyike a legrégebbiek-

nek és ennél fogva igen becses műemlék és Henszlmann Imrével szemben bizonyíték arra nézve, hogy hazánkban a kőtemplomok építésének gyakorlata már igen korán meghonosult. A templom északi hosszfalában a vakolat leverése után *felfedeztük a régi román kapu faragott kőkeretét*. Ez a keret két félhengeralakú léccel bír a sarkain, amelyek csücsbe futnak össze azon a két ponton, ahol a függélyes ke-
retgerenda a félkörívbe csap át. A félkörívet tömör falazat tölti ki, timpanont alkotva, amely most vakolattal van borítva, amelyet még nem vehettünk le az idő rövidsége miatt. Alatta freskót sejtünk. A kapunyílás maga, mely most be van falazva, fenn egyenes záródású. Különös, hogy a kapu az északi falban van. De könnyen lehet, hogy a déli falban is volt egy kapu, csakhogy ez már elpusztult, mikor a templom bővítése végett ezt a falat áttörték, csak két pillért hagyván meg belőle a bővítéskor épített kápolna és a templom hajója között. Annál is inkább valószínű, hogy a déli falban is volt kapu, mert a szokott helyen, a torony nyugati falában nincs és aligha is volt, akárcsak a nagybörzsönyi románstílusú templom, hol szintén nincs a tornyon keresztül bejárás, hanem csak a déli oldalán a templomnak. A felfedezés azt is tisztázta, hogy a bernecebaráti templom két hosszfa még az eredeti román-korból is nem a barokk-korból, sem a gótika korából nem származik. Természetesen a román templom régi szentélye, vagy legalább is apsisa már nincs meg. Akkor pusztulhatott el, mikor a templomot a barokk szentéllyel megtoldották.

Kutatásunk sokkal rövidebb ideig tartott, semhogy a templom egyéb, rejtőző középkori részleteit feltárhattuk volna. Ez a jövő feladata lesz, talán a tervbe vett helyreállítással kapcsolatban.

A templom belseje teljesen barokk jellegű. Az ablaknyílások és az

ezek miatt három-három süveggel megtört dongaboltozat a hajóban és teknőboltozat a szentélyben a Mária mennybemenetelét, nemkülönbön Szent Péter és Pál apostolokat, Isten bányát és adoráló angyalkákat ábrázoló szobrokkal díszített oszlopos főoltár. A szószék XVI. Lajos stílusú, egy szépen faragott virágos váza van a hangvetőjén. Egyébként a kopott mesteremberes falfestés és az orgonakórus leomlása ellen alája falazott pillér komor vonásokat visznek a sok virággal díszített és a főoltár feletti ablakszemen beáradó sárga fénytől ujjongó, bájos, falusi templombelsőségbe. Az említett kápolna (Szent Rókus tiszteletére) keleti falába egy gótizáló sírkőlap van befalazva, amelyen ez a felírás olvasható: Baráthy Huszár Sándorné, született Sztregovai Madách Anna, meghalt 1866. oct. 23-án életének 49-ik évében. Áldás poraira...

Utazásunk harmadik célpontján *Nagybörzsönyben* négy templom van. Három katolikus és az 1853-ban épült evangélikus. Természetesen egy a bernecebaráti felfedező kutatással súlyosbított kirándulásnak nem lehetett az a célja, hogy a börzsönyi templomok monografiájához gyűjtsön anyagot. Hiszem azonban, hogy erre még sor kerül, mert Börzsöny olyan műemléki hely, amellyel foglalkozni kell. Itt csak néhány futó benyomást rögzíték meg. Talán ezek között is akad némienemű meglátás.

A *katolikus plébániatemplomot*, amelyet a hegyoldalban való fekvése miatt csak vásár- és ünnepnapokon használnak, Batthyány bíbornok, esztergomi érsek építtette 1784-ben. Ha főhomlokzata egy kissé nem domborodnék előre barokkosan, és ha a homlokzaton ülő toronyhoz nem simulnának a közvetítő ormok, a kemencei templom mását vélnők benne. Belső térhatása egyezik vele. Itt azonban az oltárok eredeti elrendezése, amilyen a kemenceié is lehetett, még meg-

van és mondhatom, hogy a maga izléses egyszerűségében felülmulja a kemencei modernizálást. A falfestés csak ornamentikára szorítkozik. Az orgona háza és az öröklámpa figyelemreméltóak.

A hétköznapiokon használt katolikus *Mária-templom* a XV. században épült azoknak a szász bányaművelőknek a számára, akiket 1416-ban Zsigmond, 1438-ban Albert király telepített le. Nyugati kapuja felett egy kis kő domborművön ma is látjuk a keresztberakott két bányászkalapácsot. Az arany-, réz- és kénbányák már régen megszűntek ezen a vidéken. Észak felől egy kis előcsarnokon át is bejuthatunk a templom hajójába. Itt egy egyszerűen profilált csúcsíves kapu van. Lakatjának pajzsa mesteri vasveret. A hajó alacsony, deszkamennyezettel van fedve. A szentélytől diadali választja el. A mindössze 5-25 m széles, a nyolcszög három oldalából képzett apsisú szentély csillagboltozattal van fedve, melynek bordái a XV. században használatos egyszerű profillal bírnak. Három bordaszelet kitörött. A kicsiny záróköveken ábrázolást nem találunk. Az ablak már elvesztette eredeti gótikus formáját. A szentély északi oldalán a sekrestyébe vezető ajtónyílást laposíves, prizmatikus díszítő faragványokkal ékes kökeret övezi. A sekrestyében nincs figyelmet érdemlő részlet. A szentély legfőbb díszé az északi, tehát az evangéliumi oldalon, a fal mellett álló, kőből faragott szentségház. Egy térdeplő kőlépcsőn emelkedik az alsó és felső végén jellegzetes gót ékekkel és törzsén harántos csavarmenetekkel díszített oszlop, mely a két oszloppal szegélyezett kőszekrényt tartja. Az üregének nyílását egykor elzáró rácsos vasajtó már nincs meg és a szekrény gulaalakú födele is eltűnt. Könyöki József még látta ennek alsó részét, amint a Műemlékek Országos Bizottságánál lévő rajza mutatja. A szentély szögletes apsisának sarkaihoz kívül négy, kétlépcsős támpillér

csatlakozik. A déli oldal nyugat felé eső támpillérenek felső rézsűjén egy kőből faragott oroslán ül, amely romános stilizálást mutat.

Nagybörzsönynek és bátran mondhatjuk — az országnak is nevezetessége éppen ez a román, *Szent Istvánról nevezett templomka*. A falun, legalább is a mostani falun kívül áll egy lapos téren, ahonnan gyönyörű hegyi panoráma nyílik, de maga a templom is gyönyörű látvány. A falu felől jövőknek a félkör-apsisos szentélyrészt mutatja. Patinás, vörösbarna trachitkövei valami végtelen komolyságot, a falazatain egymásrarétegződő kváderok zömök tömörséget és erőt sugároznak ki. Fokozza a komoly hatást a terét övező kőkerítés, mely bizonyára a cintermet zárta el profán világtól. A kerítés kapuja fölötti latin fölírás szerint Pop Zakariás készítette 1632-ben. A templom egyszerű alaprajzzal bír. A téglányalakú, 7·39 m hosszú, 4·25 m széles hajóhoz kelet felől a 3·11 m mély, 3·27 m széles, egy kissé egyenesbe nyújtott, félköríves, boltozott apsis, nyugat felől a 4·01 m homlokzottszerű négyszögű torony csatlakozik. A templomba csak egy bejárat nyílik, a déli hosszfal közepétől balra. A tornyon keresztül, nyugat felől nincs bejárat a templomba kívülről. De nem lehetetlen, hogy volt, legalább a falazatban kívülről látható félkörív-szegment ezt sejteti. Most itt csak egy ablakrés van, mely a torony földszintjén lévő, dongával borított kápolnaszerű helyiségbe boesát világosságot. Fel-tűnő, hogy a hajóból e toronykápolnába vagy talán sekrestyébe nyíló ajtó kőkerete tökéletes mása a börzsönyi Mária-templom említett sekrestye-ajtókeretének, amely pedig XV. századbéli gótikus. A templom belseje stiliztikai szempontból érdekes, más jegyeket nem mutat. A hajó laposmennyezetű, most be van vakolva. A stiliztikailag és korbellel jelentős részletek a templom külsején láthatók. A déli kapu szemöl-

dökgerendáját egy-egy emberfejes konzol tartja. A timpanonban a rid-dagshauseni templomkapu köríves fríze fut körül, amely fríz az apsis párkányán is körülszalad. A fríz félkörívei alul egyenes vonallal vannak összekötve, ami magyarországi román emlékek sajátsága. Itt a félkörívek mindegyikében egy szakállas-bajuszos fej van magas domborműben. A hajó déli oldalán három félköríves, be- és kifelé táguló ablak, az apsis keleti és déli oldalán szintén egy-egy van. Utóbbiakon némi profilozás is látható, s a délit szegmentív is borítja, ami későbbi beépítés lehet. Leggazdagabban a torony van díszítve jellegzetes motívumokkal. Övpárkányán a sakk-táblaszerű díszítmény tűnik fel. A sisak felé a torony mind a négy oldalán két-két egymásfeletti ikerablak töri át a masszív falakat. Az ikerablakok félkörívei szervesen beilleszkednek a párkány félköríves frizébe. Az ablakválasztó oszlopok gulaszerű lábazata és a gömbszelvényesen, majd levelekkel díszített fejezetei külön összehasonlító tanulmányt igényelnének, hogy a korra nézve következtetéseket vonhassunk le belőlük. A templomka meglehetősen épen maradt fenn. A torony és az apsis bádogsisakja nem nagyon stílszerű. Utóbbinak csúcsát nem illesztették bele a nem nagy értelmességgel dolgozó újabbkori restaurátorok az ormfalon függő, kőből faragott félkúpba, amelyet pedig azért csinált a régi bölcs mester, hogy az apsistető csúcsát a víztől megtalmozza. A macsekó-kiegészítések sem mondhatók szerencsés helyreállító kísérleteknek. A templom berendezése minimális: egy falazott oltármensa és egy deszkakórus. A templom korát illetőleg alighanem helyes Henszlmann megállapítása: a XIII. század első fele.

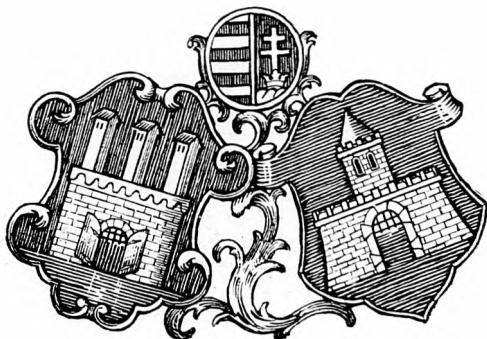
Dr. Szőnyi Ottó.

Az Országos Magyar Hadimúzeum-Egyesület és az Országos Kanizsai Dorottya-Bizottság tulajdona és kiadása.
Felelős kiadó: GÖRGEY ALADÁR szerkesztő.

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK

SZERKESZTI:
DR. GÁRDONYI ALBERT
SZÉKESFŐVÁROSI FŐLEVÉLTÁROS

BUDA ÉS PEST CÍMEREI 1703-BAN.

I. KÖTET // BUDAPEST, 1928. SZEPTEMBER HÓ // 2. FÜZET
M E G J E L E N I K É V E N T E K É T S Z E R
A H I S T O R I A M E L L É K L E T E

FELELŐS SZERKESZTŐ HORVÁTH KÁROLY

TARTALOM.

	Oldal
<i>Kelényi B. Ottó:</i> A Pázmány Péter-tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei	51
<i>Budó Jusztin:</i> Pest város irodalmi középponttá alakulása ..	63
<i>Romhányi István:</i> Pest város első báltermei	74
<i>Isoz Kálmán:</i> A pesti hangszerkészítők küzdelme a külföldi behozatal ellen	79
A Ferenciek-terén állott közkút	85
<i>Garády Sándor:</i> A vizivárosi Aranyhajó-vendégfogadó és II. József emléktáblája	87
<i>Romhányi:</i> A Várszínház multja és jövője	91
<i>Ruttkay:</i> Az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár keletkezése.	92
Hild József építőmester műszaki rajzolója	94
A pesti Dunafürdők multja	96

KÉPEK JEGYZÉKE.

Az „Observationes Astronomicae“ címlapja (55). Hell Miksa (57). A budai királyi palota csillagvizsgálója (59). A Ferenciek-terén állott közkút (86). II. József vizivárosi emléktáblája (90).

A Pázmány Péter tudományegyetem csillagvizsgáló intézetei.

I.

A nagyszombati kollégium és a budai királyi palota csillagvizsgálója.

Fejér György a Pázmány Péter egyetem történetéről írt művében a nagyszombati korszak második részét (1735—1774) tárgyalva¹ leírja az egyetem tanulmányi fejlődését. Megemlékezik ennek kapcsán azokról az intézményekről is, amelyek különösen a főiskola filozófiai fakultásának kereteit megnagyobbították és a tudományos kutatás számára új utakat jelöltek meg. Ezek között szerepelnek a „Speculae astronomicae“, amelyek a csillagvizsgáló intézet felállításával kapcsolatban kaptak helyet az egyetem működésében.

A csillagászatnak, mint exakt tudománynak a hazai tudományos életben való megjelenése a nagyszombati egyetem csillagvizsgálójának 1753-ban történt alapításával veszi kezdetét, melyet még a XVIII. század folyamán a kolozsvári kollégiumi, az *Esterházy Károly* gr. püspök által felállított egri liceumi, majd pedig a budai csillagvizsgáló követett. Mind a négy obszervatórium *Hell Miksa* jézustársasági atyának, kora hírneves asztronómusának tervei szerint készült. Így a selmecbányai születésű *Hell* (1720—1792) volt a magyar csillagásztudomány megalapítója,² bár működésének java része a bécsi egyetem csillagvizsgálójához fűződik. Mint a Jézus társaság kebeléből kikerült későbbi hazai csillagászok, ő is filozófiai tanulmányai mellett a matematika terén kezdte meg működését. De már egy korai életrajzírója³ feljegyzi róla, hogy tanulmányi idején kívül minden szabad idejét nap- és víziórák készítésével, a föld és az égitestek tanulmányozásával töltötte. A jezsuita rendnek szelleme megengedte, hogy a rend érdekeinek szolgálatában az egyéni tehetségek is érvényesüljenek. Így *Hell* hajlamainak kifejlődésére is bő alkalom kínálkozott, különösen mikor a noviciátus elvégzése után, 1741-ben Bécsbe került és itt filozófiai tanulmányait elvégezve a matematika mellett *P. Joseph Franz* hírneves csillagásznál asztronómiával foglalkozott. *Franz* ugyanis fiatal rendtársát segédül maga mellé vette és *Hell* buzgalmát bizonyítja, hogy már 1744-től csillagászati megfigyeléseket adott ki.⁴ A jezsuita-rend, amelynek tagjai

¹ *Fejér, Geo.*: Historia Academiae Scientiarum Pazmaniae... Budae: Typ. Univ. 1835. 45. l.

² Működése más tereken is nyomot hagyott a magyar tudományos életben. Közreműködött a magyar megyék térképezésében, folyóiratában magyar vonatkozású közleményeknek mindig helyet adott, sűrűn tárgyalt magyar történelmi kérdésekről és 1768—69-i híres vardói útján Sajnovicssal a lapp-magyar nyelvrokonság nyomait ő fedezte fel. V. ö. *Pinzger Ferenc*: *Hell Miksa emlékezete* 1—2. rész. Bp., 1920—1927. — *P. Pinzger Ferenc* S. J. főgimn. tanár úrnak szíves felvilágosításaiért e helyen is hálás köszönetet mondok.

³ *Kölesy—Melzer*: Ungrischer Plutarch. Bd. III. Pesth, 1816. 126. l.

⁴ *Kölesy—Melzer* i. h. — *Velics László*: Vázlatok a magyar jezsuiták multjából. III. füzet. Bp., 1914. 15. l. — *Pinzger* i. m. I. rész, 14. l.

közül a XIX. század utolsó negyedéig 217-en foglalkoztak csillagászattal, már a XVII. századtól különösen nagy buzgalommal vállalta magára az obszervatóriumok berendezését és nemcsak a rendi, hanem más állami alapítású csillagvizsgálók is a jezsuiták tervei szerint épültek fel. A rendnek a csillagászat terén kifejtett nagy eredményeit mindenütt elismerték és a XVIII. században a legtöbb állami csillagvizsgáló is a jezsuiták vezetésére állott. Mint kuriózumot említjük meg, hogy a párizsi obszervatórium felállításának utáni évben, 1668-ban a jezsuiták rendezték be a kínai birodalom pekingi obszervatóriumát, amely a leydeni (1632), kopenhágai (1637) és párizsi intézmények után a világ negyedik csillagvizsgálója volt.⁵ *Hellnek* 1753-ban kínálkozott első alkalma, hogy elméleti tudását a gyakorlat terén is érvényesítse.

A nagyszombati egyetem ugyanis a rendi tradíciók, a csillagászat terén Európaszerte megnyilvánuló érdeklődés és a bécsi kollégiumi csillagvizsgáló eredményes működésének hatása alatt 1751-től foglalkozott azzal a gondolattal, hogy épületében obszervatóriumot létesít. Ennek az intézménynek megtervezését *Hellre* bízta, akit, miután 1751-ben pappá szenteltek, Bécsből Zsolnára helyezték át, ahol a rend alkotmánya szerint harmadik próbaévét töltötte el. Innen vezette a nagyszombati csillagvizsgáló építkezését. De még mielőtt ez elkészült volna, Kolozsvárra helyezték át matematikai tanárnak és az ottani csillagvizsgáló építését is rá bízta.

A nagyszombati jezsuita kollégiumban, miután a főiskola felállítása óta több ízben nagy építkezéseken ment át,⁶ 1753-ban új nagyszabású átalakulás vette kezdetét.⁷ Alapjaitól újra építették a kollégiumnak észak-délszárnyát, miután lerombolták a régi, zenészek lakásául szolgáló épületet (quae musicorum habitationi deserviebat), amely a központi épület sarkához illeszkedett és ahol a többi épületszárnyak is találkoztak. Az új épületet száz geometriai láb hosszúságúra tervezték, amely a régi épületet öt lábbal haladta meg. Ez két egymástól elhatárolt épületrészt foglalt magában. Az első traktus emeleti részén az ebédlőterem, a második emeleten a könyvtár, a harmadikon pedig a tanulók tanterme (museum scholasticorum) helyezkedett el. Az épület második részében, amelynek hosszúságát ötvenegy lábra tervezték, mind a három emeleti részt a fizikai és matematikai gyakorlótermek foglalták el; ez utóbbira pedig még egy a csillagvizsgáló céljára szánt toronyszerű emeletet építettek. A nagyszabású épület alapjait január 2-án rakták le, az alapköletét pedig fényes egyházi szertartások között február 15-én történt meg. Az alapkőbe egy chronostichont is helyeztek, amelynek sorai azt mutatják, hogy az építendő csillagvizsgáló jelentőségét a kollégium lakói átértették. A chronostichon szövege a következő:

SVrreXIIt feLICItter
InCLYtae VnIVersItatis TVrnaVIensIs
speCVLA eXCeLLens
Ungariae hactenVs InCognIta
noVa bIbLiotheCae atqVe triCLInIII faCIes
CoLLegII soCletatis IESV
CVra.

⁵ *Schreiber, Joh. S. J.*: Die Jesuiten des 17. u. 18. Jahrhunderts und ihr Verhältnis zur Astronomie. Münster i. W. 1903. 2., 4–5. ll.

⁶ *Pauler Tivadar*: A budapesti magy. kir. tudomány-egyetem története. I. kötet. Bp., 1880. 39. l.

⁷ *Annae Collegii Tyrnaviensis. Ann. 1711–1765.* A budapesti Egyetemi Könyvtár Ab 123 jelzésű codexe.

Az építkezés ettől kezdve oly rohamosan haladt, hogy már ez év nov. 10-én az épületnek első részét tető alá helyezték, a csillagvizsgáló épülete pedig a párkányzatig készült el.⁸ A következő esztendőben azután az épület külső és belső technikai munkálatai is teljes befejezést nyertek. Mint a nagyszombati kollégium ánnalése megjegyzi, az új épület kimagasló része a csillagvizsgáló volt, amely tíz ívelt ablakon át bcsájtotta be a világgosságot és százharminc geometriai láb magas volt. Ebből az épület mintegy száztíz, a csillagvizsgáló helyisége pedig tizennyolc láb magasságra emelkedett; a hosszabb oldalán az épület ötvenhat, a rövidebben pedig negyven láb hosszúságra terjedt. Ehhez még tizenkét láb hosszúságú földalatti helyiség járult, amelyet az összehasonlító vizsgálatokra rendeztek be.⁹ A csillagvizsgáló kötötte össze a régi kollégiumot az új épülettel. A főbejárat ezentúl is a kollégiumban volt, hátul azonban kijárat nyílt a csillagvizsgálóra, amely egyszersmind az új épület Transylvania nevű részében elhelyezett könyvtárral is összeköttetést tartott fenn. Hogy mily hatalmas volt az így megnagyobbodott kollégium, azt *Kovachich Márton György* leírásából láthatjuk, aki a könyvtár új berendezéséről írva a hatalmas épületet egy várossal hasonlítja össze: „Die verschiedenen Theile und Geschosse dieses weitläufigen Kollegiums hiessen Tractus und Contignationes, sie hatten ihre eigenen Bestimmungs-Benennungen, wie die Gassen einer Stadt, welche von verschiedenen ungarischen Kronländern entlehnt waren: als Hungari, Croatia, Transylvania u. s. w.“¹⁰ Még az 1754. évben elkészült a csillagvizsgálóban nagy vonásokban a délkör és erős munka folyt az obszervatórium berendezésén is. A berendezést és általában a csillagászati munkálatok vezetését *P. Weiss Ferenc* matematikai tanárra bízta. *Weiss Ferenc* (1717—1785), akiről irodalmunk csak nagyon mostohán emlékezik meg, mint *Hell Miksa* benső barátja és munkatársa nevezetes helyet foglal el a hazai csillagászat történetében. Nagyszombaton született. Pályáját mint a költészet és a szónoklattan tanára Kassán és Szakolecán kezdte meg, de működésének nagy része Nagyszombatban folyt le, ahol csillagászati eredményei *Hell* közvetítése folytán a külföldi szaklapokba is eljutottak és elismerést szereztek nevének. *Weiss* 1753-tól szerepel a nagyszombati kollégium atyáinak névsorában, 1755-től pedig mathézis professori címe mellett a csillagvizsgáló igazgatójának (praefectus observatorii) címét viselte.¹¹

Az új csillagvizsgálóban 1755-ben a tervezett munkálatokat valószínűen a dühöngő pestis és más elemi csapások akadályozták meg, amelyekről a jezsuita krónikás nagy keserőséggel emlékezik meg.¹² 1756-ban pedig a kollégiumban ismét nagyobb szerű építkezéseket hajtottak végre, amelyek között szerepelt a csillagvizsgáló berendezésének tökéletesítése is. *Weiss*, akinek felügyelete alá a matematikai gyakorlótermek is tartoztak, ezekből egyet az üstökösök és a csillagok pályáinak megfigyelésére alakított át. Ezenkívül ablakokról, ajtókról és esiszolt kőpadlókról is történt gondoskodás; a matematikusok számára pedig ugyanekkor gyakorlati célokra három termet rendeztek be. Az ilyen módon most már teljesen felszerelt csillagvizsgálóban megkezdődött a munka. Az első nagyszombati csillagász rendelkezésére álló műszerekről keveset tudunk, de értesülünk, hogy a csil-

⁸ Annuae Coll. Tyrnav. Ann. 1753.

⁹ I. m. Ann. 1754.

¹⁰ Merkur von Ungarn... Herausg. von einer Gesellschaft... geordnet... von Mart. Geo. Kovachich. Heft 11. 1052. l.

¹¹ Annuae Coll. Tyrnav. Ann. 1753. — *Fejér* i. m. 50. és 97. ll. — *Zellinger Alojas*: Egyházi írók csarnoka. Nagyszombat, 1893. 543. l.

¹² Annuae Coll. Tyrnav. Ann. 1755.

lagvizsgáló felszerelése fokozatosan történt. Így 1758-ban egy nyolc láb nagyságú az épület méreteihez rendelt angol csillagászati messzelátót szereltek be, amelyet a maga nemében a legtökéletesebb készüléknek mondtak. Ugyanez évben két csillagászati órával is gyarapodott a felszerelés; ezek Marinoni Jakab bécsi udvari csillagász készülékei voltak és már kezdettől fogva nélkülözték őket.¹³ Weiss nagyszombati megfigyeléseiről az 1756—1770 közötti időközben vagy évenként, vagy két- legfeljebb három-évenként összefoglaló munkában számolt be.¹⁴ Hogy a megfigyelések néhány tárgyát is érintsük, Weiss Sajnovicsal 1758-tól a Jupiter négy holdjának fogyatkozását, továbbá a Hold fogyatkozását figyelte meg és az észlelésekről pontos naplót vezetett. Ezek mellett a Holdnak a Plejasokon (fiastyúk) való áthaladását, azután a Hold által eltakart néhány álló csillagot, továbbá a bolygóknak az állócsillagokkal való találkozásait vették vizsgálat alá. 1761-ben a nagyszombati csillagvizsgáló is figyelemmel kísérte a Venus átvonulását, amit vele együtt még Bécsben, Madridban, Firenzében, Ingolstadtban és Würzburgban figyeltek meg. 1768-ban folytatták Jupiter holdjainak megfigyelését, amiben Weiss-nek ekkor *P. M. Triesnecker*, Hell későbbi utódja volt a munkatársa. A csillagászat terén kifejtett lelkes munkára élénk fényt vetnek a nagyszombati feljegyzések 1758-ból származó következő sorai: „In Observatorio astronomico vigiliae toto anno actae sunt. Non dies non nox, quae quidem innubis fuit, sine observatione decurrit.“ A megfigyelt égitestekről írva megjegyzi azután, hogy ezek nyomtatásban is megjelentek és Párisban a legnagyobb csillagászok előtt is emelték a nagyszombati obszervatórium tekintélyét. A csillagvizsgáló történetében maradandó emléket hagyott maga után az 1761. év is. *Cassini Cézár Franc*, a híres párisi igazgató-csillagász kereste fel ekkor az intézetet és a talált állapotok várakozását teljesen kielégítették. Az 1761. év észleleteit szintén sajtó alá rendezték.¹⁵

Ettől kezdve megszűnnek az annalesnek a csillagvizsgálóra vonatkozó feljegyzései, és a hatvanas évek eseményeiről sinensennek más adataink. De az észlelések rendszeresen folytak tovább, amire *Weiss*nek annál inkább alkalma nyílt, mert a matematikai tanszéken 1762-ben *Führer József* váltotta fel¹⁶ és ettől kezdve egész tevékenységét a csillagászatnak szentelhette. A következő évtizedben munkásságát azzal is elismerték, hogy az 1770—1772. években a bölcsészeti kar dékánjává választották, 1775-ben pedig az egyetem rektora lett.

Hell Miksa rendtársával állandó összeköttetést tartott fenn és tevékenységében őt szívesen támogatta, amiről a hetvenes évek elejétől reánk maradt köztük folyó levelezésből vonhatunk következtetést. 1771 december 26-án kérdezi *Weiss*től, hogy van-e valami közölni valója *Bernoullival*? Ha igen, küldje el hozzá és annak továbbításáról szívesen gondoskodik. Megkéri ugyanekkor, hogy küldje el hozzá az obszervatórium sarokmagasságáról szóló jelentéseit. 1772 január 14-én közli a nagyszombati csillagvizsgálóval az álló csillagok deklinációjának jegyzékét, amint ezeket de la *Caille* és *Meskelyne* csillagászok megfigyelték. *Weiss*, úgy látszik, megfigyeléseit *Hell*et állandóan tudatta. *Hell* 1772 június 19-én köszönetet mond kiváló gonddal készített pontos megfigyeléseiért. Egy más alkalommal (1773 április 6) *Bernoulli Hell* közvetítésével kéri a nagyszombati megfigye-

¹³ I. m. Ann. 1758.

¹⁴ E sorozatos közlemények közös címe: *Observationes astronomicae annorum 1756—1776 in observatorio collegii acad. S. J. Tyrnaviae habitae. Tyrnaviae, 1757—1770, typis collegii acad. S. J.*

¹⁵ *Annae Coll. Tyrnav. Ann. 1761.* — *Schreiber* i. m. 12. 1.

¹⁶ *Fejér* i. m. 52—53. II.

OBSERVATIONES
 ASTRONOMICAE
 ANNI

CID. IDCC. LXVI. ET CID. IDCC. LXVII.
 IN OBSERVATORIO
 COLLEGII ACADEMICI
 SOCIETATIS IESV
 TIRNAVIAE IN HUNGARIA
 HABITAE.

MARIAE THERESIAE
 ROMANORVM
 IMPERATRICIS
 &c. &c.

HONORIBUS DICATAE,
 ANNO CID. IDCC. LXIX.

TIRNAVIAE,

TYPIS COLLEGII ACADEMICI SOC. IESV,
 EODEM. ANNO

Az „Observationes Astronomicae“ címlapja.

lésekről szóló összes kiadványokat. Közli ugyanekkor, hogy a *Recueil pour les Astronomes* szerkesztőjének rossz egészsége miatt aligha folytatódik; de megígéri, hogy ezt majd más kiadvánnyal pótolják, amelyben a bécsi és a nagyszombati csillagvizsgálók is szerepelni fognak. 1775 január 27-én meleg szerensekívánatait fejezi ki barátjának abból az alkalomból, hogy a nagyszombati egyetem rektorává nevezték ki, amellyel úgy érzi, hogy a csillagászat tudományát is megtisztelték. Ugyanekkor köszönetet mond *Weiss*nek a január 20-án küldött északi sarki fényről (aurora borealis) készített megfigyelésért, amelyet ő, Bécsből távol lévén, nem észlelhetett.¹⁷

*Weiss*nek 1766 óta kitűnő segítőtársa akadt *Sajnovics János* (1773—1785) személyében. *Sajnovics* neve irodalmunkban főként Demonstrációja (1770 és 1771) révén ismeretes. *Hell*hez hasonlóan, aki mellett Bécsben két évig működött, már kora ifjúságától fogva nagy szeretettel foglalkozott az asztronómiával. Nagyszombati első működése két évre terjedt, mert 1766-ban *Hell* vardói útjára őt vitte magával és csak 1771-ben került ismét vissza *Weiss* mellé.¹⁸ Ugyanesak ebben az időben alkalmazták a csillagvizsgálón *P. Taucher Ferencet* is, akinek munkálatait a bécsi Ephemerides szintén közölte.¹⁹

Az 1770-es évek elején *Hell* Miksa a magyarországi csillagászat terén ismét jelentős szerepet tölt be, amelyet immár európai hírnevének és tekintélyének köszönhetett. 1775-ben ugyanis, amikor van *Swieten*nek és *Sonnenfels*nek mindenre kiterjedő tudománypolitikája a bécsi egyetemi csillagvizsgálót a kor technikájának legtökéletesebb felszerelésével látta el, az udvari asztronómus tisztét *Hell*el töltötte be.²⁰ *Hell* e működésében a nemzetközi csillagászat terén is az elsők közé emelkedett, akivel minden neves csillagász összeköttetést tartott fenn. *Hell*nek újabb magyarországi szereplése a nagyszombati egyetemnek Budára való áthelyezésével kapcsolatos.

Az egyetemnek már az 1769. évi újjászervezése alkalmával szóba került az áthelyezés terve. Noha a *Pálffy Miklós* gróf országbíró elnöklété alatt az újjászervezést előkészítő bizottság *Mária Terézia* tervét nem tartotta megvalósíthatónak és az egyetem új épületben elhelyezve egyelőre még Nagyszombaton maradt, az áthelyezés gondolata továbbra is napirenden volt.²¹ A nagyszombati jezsuiták még rendjük eltörlése előtt foglalkoztak azzal a tervvel, hogy Budán csillagvizsgálót rendeznek be. Erre vall *Hell*nek 1771 május 24-én *Weiss*hez intézett levele, amelyben *Hell* már egy régebbi tervéről beszél és megígéri, hogy a lencsék beszerzéséről is gondoskodni fog.²² A jezsuita rendnek 1773-ban történt eltörlése azonban az egyetemen nagy változásokat idézett elő. A királynő a nagyszombati székház megszüntetése után pályázat útján töltötte be a megüresedett tanszékeket és miután a tanítás folytonosságáról ily módon gondoskodott, egyúttal az egyetem további anyagi forrásait is megjelölte. Nevezetesen 1774 augusztus 19-én kelt elhatározásával a nagyszombati kollégium minden ingó és ingatlan vagyonát — közte a csillagvizsgálót is — az egyetemnek adományozta. A régi tanárok között a csillagászati tanszéken továbbra is *Weiss Ferenc* maradt, aki a királyi biztosok jelentése szerint csillagászati észleletei és értékezései által tudománya terén a külföldön is a legnagyobb elismerés-

¹⁷ *Pinzger* i. m. 2. rész, 104—119. ll.

¹⁸ *Pauler* i. m. 39. l. — *Zellinger* i. m. 455. l.

¹⁹ *Pauler* i. h.

²⁰ *Pinzger* i. m. 1. rész, 16. l.

²¹ *Pauler* i. m. 46—47. ll.

²² *Pinzger* i. m. 2. rész, 106. l.

Hell Miksa.

ben részesült.²³ A csillagvizsgálón a rendszeres észleletek folytatását ugyanekkor továbbra is engedélyezték, a szükséges költségeket pedig — az intézetnek 2200 forintból álló tőkéjének 126 forintnyi kamatain felül — az egyetemi pénztár fődözte. *Sajnovics* szintén az egyetem kötelékében maradt.

²³ *Pauler* i. m. 100. l.

1773-ban a mennyiségtan tanárává nevezték ki és emellett *Weiss*nek a csillagvizsgáló igazgatásában társa lett.²⁴

Az 1777-ben megjelent *Ratio Educationis* munkálataival kapcsolatban ismét napirendre került az egyetem átalakításának kérdése, de most már számos vélemény nyilatkozott meg a mellett, hogy az egyetemet Budára vagy Pestre helyezték át. E kérdés tanulmányozására *Niczky Kristóf* gr. elnöklete alatt ismét külön bizottságot küldtek ki, amely megvizsgálva a helyi viszonyokat, a Budára való áthelyezés mellett nyilatkozott. Az egyetem központi épületének e tárgyalások alkalmával — három szomszédos ház hozzákapcsolásával — a jezsuiták budai kollégiumát szánták, a város által felajánlott ú. n. Corvin-házban pedig a csillagvizsgálót akarták felállítani. A királynő 1777 február 10-én a helytartótanáchoz intézett leiratában végre is az egyetem székhelyéül a királyi várat jelölte meg, saját maga és családja számára pedig magyarországi tartózkodása esetén a pozsonyi várat, mint az országos kormánysszékek székhelyét tartotta fenn.²⁵

A nagyszombati csillagvizsgáló ettől kezdve nagy változásokon ment át. Az új berendezkedés alkalmával *Hell*t szállították fel, hogy keresse Budán alkalmas helyet a csillagvizsgáló felépítésére. *Hell* megfelelt megbízatásának és Bécsből e célból Budára utazva először a Corvin-házat (később az egyetemi nyomda épületét) jelölte meg, de *Makó Pállal*, a mennyiségtan tanárával, *Csapody Lajos* könyvtárnokkal és *Sajnovics János*-sal folytatott tárgyalások után véleményét megváltoztatta és a budai várat jelölte meg a csillagvizsgáló helyéül. *Hell*nek ez a terve nyert jóváhagyást és a királynő az építkezés megtervezését is reá bízta.²⁶ Mellette *Weiss* és *Sajnovics* munkálkodtak a csillagvizsgáló berendezése körül. *Sajnovics*nak ebben az időben jelent meg a csillagászat elemeiről szóló munkája,²⁷ amelyvel a nagyközönség számára nyújtott fölvilágosítást a csillagászat tudományáról és az obszervatórium berendezéséről. És mivel az egyetemen a csillagászatot tanították, e munka tanulmányi célokra is vezérfonalul szolgált. Az építkezés költségeire a királynő hétezer, majd újabb négyezer forintot,²⁸ új eszközök beszerzésére pedig 1780-ban ötezer forintot utalványozott.²⁹ A Nagyszombatról való elköltözés alkalmával a volt kollegiumi obszervatórium műszereit két részre osztották. Budára a kollégiumi vizsgáloból 13, az optikai gyűjteményből 9, a természettaniból pedig 13 eszközt vittek át. De Nagyszombatban is oly számban maradtak még eszközök, hogy az ottani fiókinézetnek minősített obszervatóriumban a vizsgálatokat folytatni lehetett. A nagyszombati intézetnek vezetésével *Weiss* volt adjunktusát, *Taucher Ferencet* bízták meg, akinek ezért szerzetesi nyugdíján kívül kétszáz forintot utaltak ki.³⁰ E rövid ideig főmállott csillagvizsgáló azonban ettől kezdve teljesen elvesztette jelentőségét, amely az egyetemmel a budai intézetre szállott át.

Hell Bécsből kísérte figyelemmel a budai obszervatórium alakulását. A *Weiss*el folytatott 1779 február 19-i levélváltásában utasításokat adott a budai vizsgáló kupolájának megtervezésére és a minták céljaira nála levő pénzekről is beszámolt. Szerencsekívánatait fejezte ki, hogy a budai spekulátív még ebben az évben elkészül, és barátja is kaplakást benne. *Weiss* hívására azt írta, hogy ebben az évben nem mehet Budára. Április 14-én két levélben

²⁴ *Pauler* i. m. 175. l.

²⁵ *Pauler* i. m. 112—116. ll.

²⁶ *Pauler* i. m. 174—175. ll.

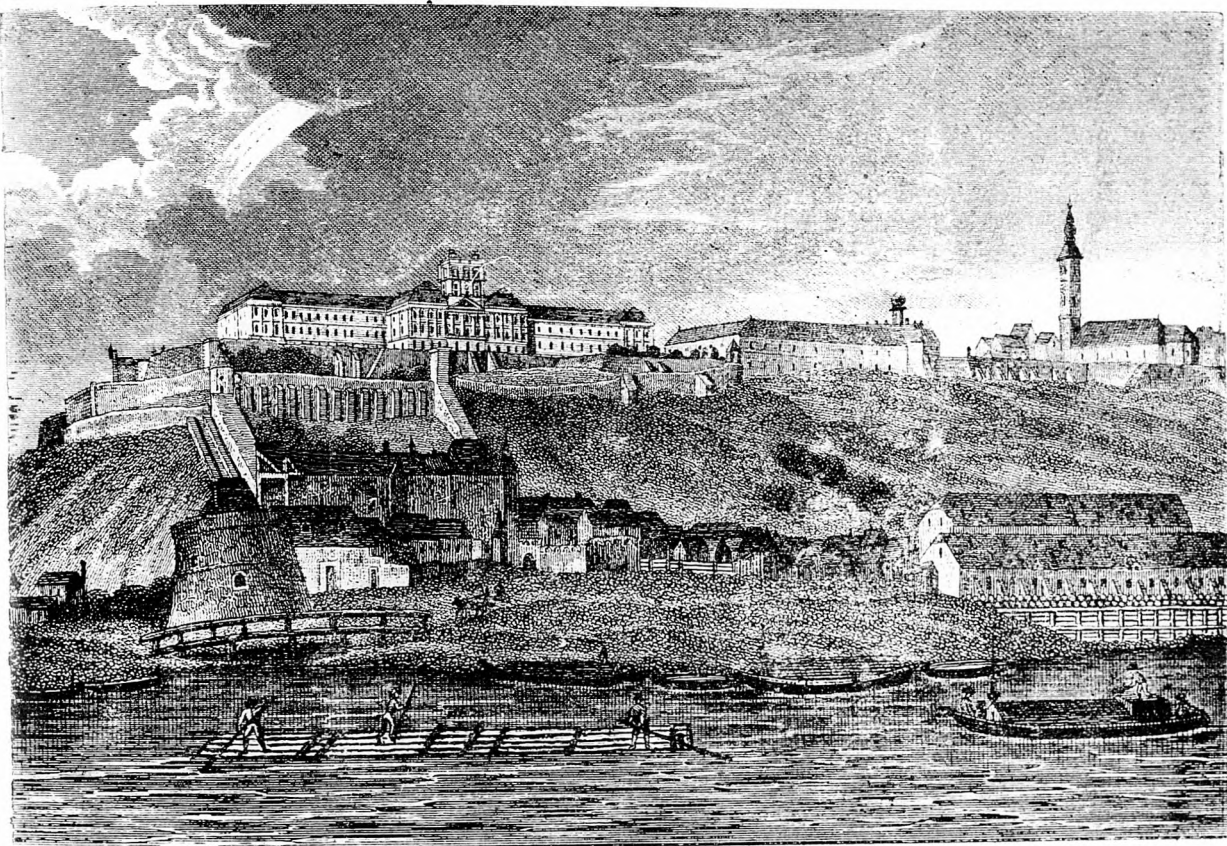
²⁷ *Idea astronomiae honoribus Regiae Universitatis Budensis dicata, Budae 1778.*

²⁸ OLT. Cane. oszt. 6856. sz. udv. rendelet.

²⁹ Kir. leirat 1780 okt. 27. 5522. sz.

³⁰ *Pauler* i. m. 174. l.

is leírja *Weiss* kérésére a csillagvizsgáló kupolájának építéséhez szükséges pontos méreteket. A következő évben június 9-én értesíti barátját, hogy legközelebb elküldi számára a saját felfedezése szerint készült mozgatható torony mintáját. Megírja, hogy ebből a lengyel király számára is szerkesz-

UNIVERSITAS LITERARUM
MARIA THERESIANA REGIA
BUDAE.

A budai kir. palota csillagvizsgálója.

tett egyet, aki nagyon hálás volt érte. Megjegyzi, hogy ezt szándékosan emeli ki, mert szeretné, ha a magyarok végre megtanulnák, miképen kell a tudománynak élő emberekkel eljárni. A magyarok ugyanis szégyelhetik magukat, hogy a budai csillagvizsgáló körül kifejtett fáradozásáért, noha nemcsak a mozgó torony, hanem az egész obszervatórium az ő munkásságának eredménye, nem kapott semmi jutalmat; sőt még budai utazásának költségeit sem akarják megteríteni. 1783 november 12-i levelében bizonyára *Weiss* panaszaira figyelmezteti barátját, hogy ne kérje csillagászati hivatalától való felmentését. Ha pedig mégis úgy esnék, hogy az előre nem látható körülmények folytán az egyetem áthelyezése miatt meg kellene

válni állásától, nyitva áll számára az egri és a nagyszombati obszervatórium is.³¹ *Weisst* bizonyára az egyetem újabb költözködésének terve szomorította el; de lehetek ezen kívül az elkedvetlenedéshez egyéb okai is.

A királyi palota egykorú képeiből és a kortársak későbbi leírásaiból ugyanis arra következtethetünk, hogy az új csillagvizsgáló nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Már maga a hely kiválasztása és az épület megtervezése sem volt szerencsés; a világtájakhoz való alkalmatlan elhelyezkedése és az épület szilárdságának hiánya pedig a pontos megfigyeléseket nagyon megnehezítette. A csillagvizsgáló épületét a királyi palota főszárnyának közepére helyezték el. Ez egy toronyszerű magas épületből állott, melynek felső párkánya 46 párizsi öl magasságban emelkedett a Duna vízállásának zéruspontja felett. Az épület alsó része három emelet magasságban a csillagászok lakásául szolgált. a tulajdonképpeni obszervatórium pedig a legfelső emeleten helyezkedett el. Ez mintegy hét öl hosszú és öt öl széles terem volt, melynek falaiból tíz ablak nyílt; három-három az épület homlokzatára, kettő-kettő pedig erre merőlegesen helyezkedett el. Az egész épület hasznavehetőségét nagyon kérdésessé tette az a körülmény, hogy a főfalakból alakult négyszögnek átlói a négy fővilágtájra irányultak, így a csillagvizsgáló csak sarkaival nézett a fővilágtájak felé, míg ablakai a közbeeső mellékvilágtájak felé fordultak. A csillagászati megfigyeléseknél nagy szerepet játszik a délkör és az első vertikális, amelyek a négy világtáj felé való pontos megfigyeléseket igényelnek. Ezek az észlelések csak óriási nehézségek mellett voltak lehetségesek. Az épületnek mind a négy szögletén kis kerek tornyokat helyeztek el, amelyek közül kettőnek, a délinek és a nyugatinak az észlelésre szolgáló réssel ellátott forgatható bádofedele volt. A tornyok átmérője egy öl és négy láb, magassága pedig egy öl és két láb volt és boltozatuk annyira idomtalan hatást váltott ki, „hogy aki látta, nem annyira az építő mesterségét tsudálja bennök, mint azt, hogy ezek a rajtok nyugvó iszonyú terhet megbírhatják.”³²

A csillagvizsgáló felszerelése, amely idők folyamán teljesen elavult és amelynek kiegészítésére a királyi biztos 15.000 forintot tartott szükségesnek, szintén megnehezítette a pontos megfigyeléseket. Ki kell térnünk legalább nagy vonásokban a műszerek ismertetésére is. Ezek részint helyhez kötött, részint mozgatható eszközök voltak. Az előbbiekhöz tartozott egy ódon rendszerű gnomon, amely az időnek a nap által való meghatározására szolgált. Ez a primitív eszköz, amelyet csak tiszta időben használhattak, és oly fetlétel mellett, ha a nap a délkörön nem ment át, a pontos vizsgálatok céljaira nem felelt meg. Hasonlóan nagyon kezdetleges eszköz volt a quadrans muralis, amellyel a csillagászok az égitesteknek a délkörön való átvonulási idejét és az equatortól való elhajlását figyelték meg. Ez az eszköz nagyon régi lehetett, mert az egykorú csillagász felemlíti róla, hogy a rajta levő messzelátót újabban achromatikus lencsékkel látták el. A kilenc láb és nyolc hüvely körsugarú sectorról azt a megjegyzést olvassuk, hogy „üvegei közönségesek, és a dél-keleti falon mindeddig haszon nélkül függ.” A többi mozgatható eszköz között megemlíthetünk több Newton-és Gregory-féle tükröteszközpöt, amelyekről az egykorú vélemény így hangzik: „Olly ingadozó fa tartalmányokon állanak, hogy a vizsgálonak nagy türésre és sok időre van szüksége, míg a billegésre nagyon hajlandó fatsók lecsendesednek. Magok a Tükrök is a levegő által úgy megrongáltat-

³¹ *Pinzger* i. m. 2. rész, 128—138. ll.

³² *Kmeth Dániel*: A' Tsillag-vizsgálat Szerzeménye Budán. Tudományos Gyűjtemény 1817. 6. füzet, 139—152. ll. — L. még: *Heller*: Die Gerhardsberger Sternwarte zu Ofen. Litterarische Berichte aus Ungarn. Jahrg. 2. 1878. 498—500. ll. és *Heller Agost*: A budai csillagász-torony. Természettudományi Közlemények, 1878. évf.

tak, hogy ezen Távtsőnek hasznokat nem lehet venni, ha csak a Tükrök meg nem újítatnak, új tsőket nem kapnak és új s erősebb tartalmányokra nem állítatnak“. Négy óráról is hallunk, amelyek között azonban csak egynek volt kompenzált ingája. „Egyet ezek közül *Rauschmann* Budai Órás úgy megújított, hogy, ha szükséges, a vizsgálónak minden első, és másod perczetéseket üthet“. Volt ezeken kívül a csillagvizsgálóban barométer, termométer, mágnestű, a bécsi öl etalonja, camera obscura is, amelyek azonban mind többé-kevésbé használhatatlanok voltak.³³

Ami a Budán 1780-ban meginduló vizsgálatokat illeti, ezek részint *Hell Ephemerides Astronomicae* című csillagászati lapjában, részint *Bode Jahrbücher*-jének évfolyamaiban, azután a mannheimi csillagászati társulat évkönyveiben. *Bernoulli*: Sammlung kurzer Reisebeschreibungen-jének második kötetében,³⁴ végre a „Beiträge zu verschiedenen Wissenschaften“-ben látott napvilágot. *Weiss* megállapította a budai csillagvizsgáló geográfiai fekvését és a nagy gonddal készített meghatározás eredményét a következőkben fejezte ki: Geográfiai szélesség $47^{\circ} 42' 15''$, hosszúság a párizsi délkörtől $16^{\circ} 42' 15''$, Ferro szigetétől pedig $36^{\circ} 42' 15''$. E megfigyelések azonban, bármennyire is meg volt a budai csillagászokban a jóakarát, az eszközök tökéletlensége miatt „a Tsillag tudomány tökéletesítésére olly keveset szolgáltak, aminő keveset hajtanak a betümeny (typus) ékességre azon betüképek, mellyek száz esztendő előtt öntetvén mái napig is használtnak.“ Ez a tapasztalat azonban nemcsak a budai csillagvizsgálóra vonatkozott, hanem az Európában mindenütt nagy számban működő legtöbb más csillagvizsgálóra is, amelyek — mint forrásunk megjegyzi — észrevételeket csak azért adtak ki, mert jobbal nem szolgálhattak és így legalább a csillagászok nevei maradtak meg az utókor számára. De azért ez a kor sem szűkölködött teljesen jól felszerelt csillagvizsgálók nélkül. Ilyen volt elsősorban a greenwichi, továbbá a panormi, seebergi és königsbergi csillagvizsgálók, amelyek különböző eszközeikkel hiteles adatokat nyújtottak a többiek számára.³⁵

Sajnovics János 1779-ben a második csillagász állásban *Braun Ferenc* volt jézustársasági atya, zágrábmegyei áldozópap váltotta fel, aki 1785-től csillagászati megfigyeléseit a mannheimi évkönyvekben tette közzé. Ebből az állásából 1798-ban a mennyiségtan tanárává nevezték ki, 1811-ben pedig az egyetem rektora lett.³⁶

II. József uralkodása az egyetemen ismét változást idézett elő. Az országos kormányzéseknek Budára való költözése miatt az egyetemnek meg kellett válnia budai székhelyétől. Pozsony, Nagyszombat és Pest versenyeztek az egyetemért, míg végre 1784-ben a jogi, orvosi és bölcsészeti fakultást Pest, a hittudományi kart pedig egyelőre (1786-ig) Pozsony nyerte el. Az egyetem áthelyezése alkalmával a helytartótanács azzal a tervvel foglalkozott, hogy a budai obszervatóriumot, amelynek felszerelése úgyis elégtelen, Egerbe helyezi át és az ottani jelesen felszerelt püspöki csillagvizsgálóval egyesíti. A tulajdonjog kérdését úgy akarták megoldani, hogy a műszerek tulajdonjoga a püspöké legyen, ezeknek használati joga pedig az egyetemé. Erre az intézményhez igazgatónak *Tauchert*, segédjévé pedig *Brunát* jelölték. Az udvari tanulmányi bizottság azonban *Hell* véleménye alapján kifejtette, hogy a csillagvizsgáló intézetnek kettős célja van: az észlelés és a tanítás. Ez utóbbiról az egyetem tanulmányi rendjében is történt gondoskodás. Egerben azonban a csillagvizsgálónak ez a működése egé-

³³ *Kmeth* i. m. 141—148. ll.

³⁴ *Nachricht und Beobachtungen von der Sternwarte in Ofen.* 414—417. ll.

³⁵ *Kmeth* i. m. 149. l.

³⁶ *Pauler* i. m. 175. l.

szen meghiusulna. A bizottsági jelentés szerint a budai csillagvizsgálóba Pestről a tanulók könnyen átmehetnek. Ehhez járul az ügy tulajdonjogi nehézsége. Mindezek miatt a bizottság az egrí áthelyezés terve ellen nyilatkozott. De nem javasolta a Pestre való átköltözést sem, mert ennek a pénzügyi nehézségek mellett a város kedvezőtlen fekvése is akadályai voltak. II. József ennek alapján a budai csillagvizsgáló fém tartását rendelte el, de ezzel az elhatározásával együtt a nagyszombati fiókintézetet megszüntette. A nagyszombati obszervatórium műszereit a szeredi sóhivatal révén a visszatérő sószállító hajókon 1785-ben Budára szállították.³⁷

Térjünk vissza utoljára még *Weiss Ferenc*-re. Az első magyarországi csillagász 1875 június 10-én, miután kevéssel előbb visszautasította a rajna-melléki választófejedelem meghívását, elköltözött az élők sorából. Tudományát és kitarását szépen méltatja késői szaktársa *Kmeth Dániel* a következő sorokban: „Ama híres *Weiss*nek e szerzemény első Igazgatójának, és csillagvizsgálójának e Csillagvizsgálóhoz Geografiai helyezhetését tárgyazó észrevételei... a legnagyobb dítséretre, s álméltakodásra méltók. Valóban az említett Férjfiúnak igen nagy belátásnak, különös készségűnek, és vas türeleműnek kellett lennie.”³⁸ *Weiss* helyébe *Taucher Ferenc* került, aki 1806-ban történt nyugdíjaztatásáig állott a csillagvizsgáló élén. *Taucher*-nak 1796-ban értékes munkatársa akadt *Bogdanich Dániel Imre* (1762—1802) személyében. *Bogdanich* szintén Bécsben végzett csillagászati tanulmányokat, ahonnan a budai csillagvizsgálóhoz hívták meg. Ekkor ugyanis itt a másodesillagászi álláson kívül egy segédesillagászi állást is rendszeresítettek, főként azért, hogy a tanár és társának utódjáról kellő időben gondoskodjanak. Miután *Bruna* 1798-ban egyetemi tanár lett, helyébe *Bogdanich* került. Fiatal kora ellenére rövidesen oly tekintélyre tett szert, hogy munkáit *Lipszky János* híres kartografus is felhasználta. *Bogdanovich* halálával a csillagvizsgáló második segédállomását megszüntették.³⁹ Rövid ideig voltak alkalmazottai a csillagvizsgálónak *Gröber* és *Huliman István*,⁴⁰ akiknek működése azonban nem hagyott nyomot maga után.

Hulimant 1803-ban másodesillagászi állásában *Pasquich János* váltotta fel. Az ő működésével a budai csillagvizsgálónak új korszaka kezdődik.

Dr. Kelényi B. Ottó.

³⁷ Udy. tan. biz. felterjesztés 1785 május 18. Kir. leirat július 6. 8006. sz. Helyt. 19.654. sz.

³⁸ *Kmeth* i. m. 149—150. ll.

³⁹ Termtud. Közlöny 1871. 450. l.

⁴⁰ *Kmeth* i. m. 152. l. — *Pauler* i. m. 404. l.

Pest város irodalmi középponttá alakulása.

Budát és Pestet, a két ősrégi várost, 1686-ban az Európa-szerte örömmel üdvözölt és a művelt nyugaton is méltóképp megörökített (Federigo Nomi pisai egyetemi tanár eposzban énekelte meg Buda visszafoglalását. *La Buda liberata c. hőskölteményében*) visszafoglalás után új életre kellett kelteni, jóformán újra alapítani. Az újjáépítés munkája benépesítéssel, telepítéssel vette kezdetét. Hogy itt ne a nemzeti szempont vezessen, arról a bécsi udvar gondoskodott. Ez — amint Zrínyi megjósolta — nagy árát követelte az ország felszabadításának. Semmibe sem véve a nemzet súlyos pénz- és véráldozatát, semmibe az 1687-i pozsonyi országgyűlésen elfogadott örökösödést, hazánkat erőnek erejével az osztrák örökös tartományok közé törekedett beolvasztani s ezért teljesen úgy bánt vele, mint meghódított tartománnyal. Császári kormányzat alá helyezte tehát a két dunaparti testvérvárost is. Mindkettőben a legfőbb hatalmat császári tábornok és császári kamarai igazgató gyakorolta. Ily módon a talpraállítás munkájában a nemzeti érdek felkarolása, de mégcsak figyelembevétel sem volt várható.

E mellett azonban ki kell emelni, hogy magyar részről alig vágyódott valaki vissza a szomorú látványt nyújtó romfészekbe. Hiszen Pest a kaszai polgármester szavai szerint már 1605-ben, mikor ott megfordult, inkább pestisnek volt nevezhető. Nem volt ott egy ép ház, valamennyi a földig lerombolva; a kevés lakó söpredék és a nép alja. (Rómer Flóris: *A régi Pest*, 88. l.) Bizonyára még siralmasabb állapotban lehetett a város közvetlen a szerencsés visszafoglalás után. Tollius Jakab utrechtii egyetemi tanár már a visszavételt követő évben, 1687-ben megfordult a két városban és kiemelte, hogy Pest az ostrom alatt szintén igen sokat szenvedett. Ily módon a telepítés eredménye lőn, hogy a magyar települők háttérbe szorultak, különösen a német telepesekkel szemben, aminek az lett a természetes következménye, hogy Buda és Pest nagy mértékben elnémetesedett. A XVII. század végéig a 279 elsőkori pesti háziúr közül 158 német és csak 75 magyar, a többi rác és más nemzetiségű; vagyis a német háziurak 37 tel vannak többen, mint a többi nem-német háziurak együttvéve. (Rómer, i. m. 151. l.) E szerint a XVII. század végén Pesten a német háziurak már abszolút többségben vannak. (Siklóssy László dr.: *A régi Budapest erkölce*, 9. l.), s a pesti városi tanács túlnyomó többsége is német ajkú. Bécsi súly- és hossz mértéket használnak a vásárokon és osztrák volt általában az egész közigazgatás. Nem túlzott tehát az a megállapítás, hogy a magyarok fővárosa németté vált. Telepítésre kétségkívül szükség volt, ámde ez nem a magyarság érdekében történt, mert nemzeti és politikai megizmosodását hátráltatta. Hogy a magyar főváros régi magyar jellegét újjászületésekor elvesztette, annak hosszú időnkig káros befolyása volt az egész ország jövő fejlődésére. Akkor is, midőn a haladási és átalakulási vágy II. József halála után az egész nemzetben felébredt, a haladást jelentősen késleltette, hogy „nem volt a nemzetnek nagy, gazdag, *nemzetileg művelt fővárosa*, mely az értelmi erőket, a műveltebb vagy legalább csak a magasabb osztálybelieket magában egyesítette s a vidékre irányt adva, világot sugározva, vezetőleg hatott volna”. (Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarországnak történelméből*. Pest, 1868. 4. l.) Kétségtelenül sokkal előbb lett volna az országnak „nemzetileg művelt fővárosa”, ha az újjáépítés kezdetén nemzeti szempont vezette volna a telepítést. Viszont a nemzeti jel-

legű főváros sokkal előbb lett volna irányítója a szellemi és irodalmi törekvésnek is.

A két város biztosabb medrű fejlődését és gyorsabb ütemű fellendülését I. Lipót király indította meg, mikor 1703-ban Budát és Pestet külön-külön szabad királyi várossá emelte, illetőleg régi jogaikba visszahelyezte és egyúttal Budát hivatalosan is az ország fővárosává tette.

Ettől kezdve a két testvérváros, jóllehet a Rákóczi-féle fölkelés alatt sok nélkülözéssel kellett megküzdnie és különösen a XVIII. század első felében rengeteg elemi csapás és szerencsétlenség érte, mint: pestis, tűzvész, árvíz és földrengés, — mind külsejére, mind népességére nézve örverdetesen gyarapodott, különösen pedig Pest egyre növekedő kereskedelmi forgalma által. De bizonyára hozzájárult fejlődésének előmozdításához az is, hogy III. Károly 1723-ban a legfelső bíróságokat, a hétszemélyes és a királyi táblát Pestre helyezte. Területi növekedése és csinosodása különösen Mária Terézia és II. József alatt vett nagyobb arányokat. 1767-től kezdve a kapcsolat is szorosabbá vált a két város között, amit az ekkor elkészült állandó hajóhid tett lehetővé. A haladás az itt megfordult idegen utazóknak is feltűnt. Báró Born Inigo 1770-ben a temesi Bánságba utazva, egy napot Pesten töltött s ezzel kapcsolatban följegyzi, hogy „e várost legújabbán gyönyörű építményekkel kezdik ékesíteni“. 1793—94-ben gróf Hofmannsegg töltött hosszabb időt Magyarországon. A két város közül neki is Pest tetszett jobban. Szerinte „Budának nincs nagyvárosias kinézése, mert egynéhány középületet kivéve, a házak nem valami különösek. Pest ellenben, habár kisebb, sokkal szebb; van egynéhány valódi palotája, melyek nagyon jól veszik ki magukat“. Mikor pedig összehasonlítja a két várost Drezdával és Neustadttal, ismét siet megállapítani, hogy Pest sokkal szebb, mint azok. A pesti kávéház már akkor a legszebb volt, amit e remben a gróf addig látott.

Bár ily módon Pest a XVIII. század folyamán sok akadály ellenére szinte bámulatosan fellendült, sem politikai, sem szellemi tekintetben vezető szerephez nem jutott. Sőt, mindkét tekintetben Pozsony, illetőleg Nagyszombat mellett csaknem a század végéig háttérbe szorult. Ebben az időben a magyarországi városok közül aránylag még e két városban találunk legtöbb kultúrát. A magyar irodalom azonban itt sem talált megfelelő felkarolásra. Ami szellemi élet Pozsonyban a hivatalok, Nagyszombatban pedig az egyetem körül fejlődött, idegen volt a nemzeti irodalomra nézve és arra nem volt termékenyítő hatással.

A kedvező alkalmat arra nézve, hogy Pest és Buda szellemi életében előnyös változás következék be, a nagyszombati egyetem újjászervezésének ügye szolgáltatta. Ezzel kapcsolatban gróf Niezky Kristóf már 1769-ben a székhely kérdését is szóba hozta és azon nézetének adott kifejezést, hogy az egyetem legméltóbb székhelye az ország középpontja, Buda volna. Szerinte Pest azért nem alkalmas egyetemi székhelynek, mert zajos és drága, továbbá nagyobb épületei nincsenek s így az egyetem áthelyezése Pestre rengeteg pénzbe kerülne.

Öt év múlva az udvari tanulmányi bizottság is foglalkozott a kérdéssel, ahol Ürményi József vetette fel. A bizottság Pestet szemelte ki az egyetem új székhelyéül, még pedig a rokkantak pesti épületét. A királyné azonban inkább Niezky ajánlata felé hajlott. (Was wegen transportierung der Universität nicht nach pest, wohl aber offen anbelangt wird zu seinerzeit noch können gedacht werden...) Két év múlva, 1776 június 1-én sikra az egyetem áthelyezéseért, mert mint a készülő új tanulmányi rendszer legalaposabb ismerője, meg van győződve arról, hogy az egyetem

„csakis az ország szívében, a legelső városban találhatja meg a felvirágzás feltételeit“.

Mária Terézia 1777-ben az ország első és legmagasabb tanintézetét Niczky Kristóf és Ürményi József tanácsára Nagyszombatból Budára helyezte. Tudatában volt annak, hogy ezzel Budát új fejlődési tényezőhöz juttatja, mert ezután az egyetemet az ország minden részéből számosabban és könnyebben fogják látogathatni (ut omnibus regnicolis ad eam facilius accessus pateat), de nagyobb eredményeket is várt az áthelyezett egyetemtől, mert az ország központjában jobban felelhet meg rendeltetésének, annak, hogy az egész ország szellemi műveltségét emelje (in medullis regni collocetur, ut ab ea in quasvis regni partes necessaria in re litteraria subsidia commodius deriventur; a qua multifaria in omnem rem litterariam promanent commoda).

II. József 1783-ban Pestre helyezte át az egyetemet, miáltal Pest kulturális fejlődését is megindította.

A pesti egyetem egyik izzó hazafiságú tanára, Dugonits András volt az, aki a II. József uralkodása végén bekövetkezett hazafias fellángolás szításával elsőnek irányította az ország figyelmét Pestre. Valósággal agítált József németesítő rendeletei ellen, sőt egyenesen ezek az erőszakos rendelkezések kéztették írói munkára. A nemzeti szellemet szóval és tolla ápolja. Magyarul tanít és magyarul írta meg algebraját, a tudakosságának két könyvét és adta ki Pesten 1784-ben. „Én előttem a jeget senki meg nem törte — mondja említett művében —, töretlen úton vezetlek. Én csak azért is az algebra és geometriát magyar nyelven kiadtam, hogy megmutassam az ország előtt, hogy a német nyelv soha sem oly alkalmas a tanulmányoknak kimagyarozásában, mint a magyar nyelv.“ A „magyar Euklides“ bátorságáról széles körökben szereztek tudomást s több író társra ezért versekben róta le háláját. Regényei egyszerre országossá emelték népszerűségét. Etelka című regényét valósággal elkapkodták. Ezer példányban megjelent első kiadása egy év alatt elfogyott. Ez volt a legszebb jutalma azért, hogy könyvében rengeteg hazafias célzást tesz, az ősi dicsőséget magasztalja, a magyar faj fensőbbiségét hangsúlyozza s népies zamatú magyar nyelvet használ. Mindenesetre méltó hely illeti meg Pest irodalmi gyarmatosítói között, mert abban a mozgalomban, melynél élénkebb talán soha nem nyilatkozott meg irodalmunkban, Pesten „az egy Dugonits mozgott első a nemzetre kihatólag“.

A pesti egyetem tanárai tudományos kérdések megbeszélésére gyakrabban jöttek össze tanártársuk, Schédius Lajos lakásán. Kármán József, a nemrég Pesten letelepedett ügyvéd, a művelődés és haladás lelkes híve, az élet követelményeit helyes világításban látó elme, örömmel vett részt a tanárok e társaságában. A tudományos társalgás során, mely latin vagy német nyelven folyt, Kármán azt indítványozta, hogy báró Podmaniczky Anna, gróf Beleznay Miklós tábornok özvegyénél magyar írói estélyeket kellene rendszeresíteni. Csak röviddel előbb jött Pestre és már hirt vett a mágnásasszony vendégszerető házáról, mely sűrűn látogatott otthona volt a pesti uraknak. Kazinczy is dicsérő hangon emlékszik meg az otthon meleg vendégszeretetéről. Alkalma volt erről meggyőződni, mikor az 1790—91. évi országgyűlés alkalmával hosszabb időt töltött a fővárosban. „Vendéglőink számában — úgymond — elől kell említenem azt, ki Pesten legszébb házat tartja, özvegy generális Beleznay Miklósnét... Ajtaja nyitva vala minden idegennek, minden magyarnak, ha születés vagy érdem ajánlották.“ Indítványa megtevésekor Kármánt az a gondolat vezette, hogy a pesti magyar írók az otthonban egymást bátorítva, bírálva és buzdítva, a magyart tehetik majd irodalmi nyelv s ezáltal Pestet irodalmi közép-

ponttá. A pesti magyar írók és tudósok központosítását ugyanis előfeltételnek tartotta arra a célra, hogy a tájszólások beolvadásával egységes irodalmi nyelv keletkezzen, ennek segítségével pedig országos irodalom, amelyet Pest kormányozna, mert szerinte irodalmi nyelv csak Pesten teremthető meg. Az írók központosítását azonban nemcsak ily módon, hogy úgy mondjuk, társadalmi úton, hanem egy folyóirat kötelékével is iparkodott biztosítani. Így indult meg 1794 elején Beleznayné pártfogásával Kármán évnegyedes folyóirata, az *Uránia*. Főmunkatársai Schédius Lajos egyetemi tanár és Pajor Gáspár orvosnövendék voltak. A folyóirat vaskos köteteknek nem sikerült az utat megtörniök. Főleg a magyar nők ízlésének nemesítésére volt szánva és mégis kevesen olvasták. Az előfizetők száma is csekély volt, az egész országban 142. Ezért csak három kötet jelenhetett meg belőle. A folyóirat értekezései közül egyik-másik mélyenszántó, értékes tanulmány és eszmékben gazdag irodalmi oktatást nyújt. Az *Uránia* olvasóhoz intézett előszó a folyóiratok jelentőségére mutat rá: ezek teszik élesebbé az értelmet, fényesebbé az elmét, lágyabbá az érzést és tisztábbá az ízlést. A nemzet esinosodása című tanulmány az eredeti tudományos munkák írásának fontosságát hangoztatja. Ha ilyeneket fel tudunk mutatni és hozzájuk olvasó közönséget, akkor tudomást vesz rólunk a külföld is. „De ki lesz — mondja — hazánkfiain közül, aki reávegye magát arra, hogy a tudományoknak életét és egész erejét felszentelje, ha arra reá sem látszik ügyelni a hazát.“ A Kármán—Pajor—Schédius jeles pesti triász *Uránia*-ja, sajnos, pusztába kiáltó szó volt, mely egy év alatt elnémult.

Hasonló volt a sorsa a gróf Cziráky Antal *pesti magyar társaságának*, mely irodalmi érdekek istápolása végett egyetemi ifjakkól alakult meg 1791-ben. A következő évben, 1792-ben egy kis szépirodalmi évkönyvet adott ki, további működéséről azonban nem tudunk.

A dunaparti városra irányította a magyar írók figyelmét Virág Benedeknek Pestre, majd Budára költözése 1794, illetőleg 1795-ben. Már akkor ismertnevű író volt. És valószínű, hogy azért jött el Székesfehérvárról, hogy a fővárosban teljesen az irodalomnak szentelhesse az idejét. Az egész megújult magyar irodalomnak első kiváló költője volt ő, amint Beöthy Zsolt mondja. Lantjára a kilenvenes évek mozgalmait, a nemzeti visszahatás zajos napjait vette, miáltal ritka hatást gyakorolt író társaira és olvasóira egyaránt. Ódái röpíveken jelentek meg és így terjedtek el az országban. Nevét mindenütt ünnepeltté tették, de hatásuk akkor is rendkívüli volt, mikor önálló gyűjteményben Pesten 1799-ben megjelentek. Áliandóan buzdított, lelkesített és korholt, de mindig szerényen és szeretettel. Ezért mindenki becsülte. A Pesten egyre szaporodó ifjabb írók hódolva keresték fel budai szerény szobájában vagy alkonyati sétáján, melyet mindennap a dunai híd felé tett. Gyulai Pál említi, hogy Vörösmarty, míg 1820-ig Pesten lakott, egyetlen íróval sem ismerkedett meg személyesen, csak az öreg Virág Benedeket látogatta meg. Rajta kívül Vitkovics Mihály, Horváth István, Szemere Pál, Kölesey Ferenc, Döbrentei Gábor, Helmezy Mihály, Kisfaludy Károly, Bajza József, Toldy Ferenc, Csokonai Vitéz Mihály, Berzsenyi Dániel fordultak meg szerény otthonában. Ő maga, ha Pestre jött, rendszeren Karacs Ferencet, Kulcsár Istvánt és Vitkovics Mihályt tüntette ki látogatásával. Ez utóbbinak lakásán tartott irodalmi estéken kitüntető szeretettel vették körül. Itt a házigazda névnapján kívül a Virág Benedekét is megünnepelték. Nyomorában Kazinczy Ferenc is segítette, noha ő maga is rászorult a segítségre. Költői murkásságáért „a hazaszeretet és erény éneklőjének s a nemzeti lélek tüzes ébresztőjé“nek nevezték el. Kortársai magasztalva írják róla; így Kazinczy Ferenc több levélben és versben, Csokonai Vitéz Mihály, Ber-

zsenyi Dániel, Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc is állandóan halálával gondoltak rá, mert ifjúkorukban oly jóindulattal bátorította önbizalomra. És rajta kívül hány és hány ifjúban gyújtott szikrát! Garay János sajnálatos említi, hogy ő már nem volt közelebbi kapcsolatban az öreg bárdussal. „Nekem — úgymond — alig jutott egyéb szerencsém, mint a tiszteletes öreget gyermekarccal és gyermeki pietással szerény lakában s kedvenc sétatáján, a hídfőnél párszor felkeresnem s egy szép, de szomorú téli napon, amely egész vidékünkre halotti hóleplet öltött (1830-ban jan. 24-ike volt), hideg tetemeit tisztelőinek s különösen a pesti íróknak nagy serege közben végső nyughelyökre a budai rác-városi temetőbe kíséreni... hol az egyszerű fakereszt a hóhalmazban alig jelölé ki az egykor minden szélért ragyért és jóért oly lángoló kebelnek hideg fekhelyét.“ (Kisf. Társ. Évlapjai 1843—45-ről, 145. l.)

1802 augusztus 16-án iktatták be Révai Miklóst a pesti egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanszékébe, melyre folyamodás nélkül nevezték ki s amelytől — mint Toldy mondja — nem ő vett, de ő adott annak fényt. Ettől kezdve bámulatos munkásságot fejtett ki. Teljesen új alapokra fektette a magyar nyelvészetet, felállítva annak tudományos rendszerét s a nyelvhelyesség kritériumáról Verseggy Ferencel elkeseredett küzdelmeket folytatott. Főmunkáit latinul írta (*Antiquitates literaturae hungaricae*. Pest, 1803. — *Elaborator grammatica hungarica*. Pest, 1863—06.). Verseggy Ferenc ellen irányuló vitáitait azonban álnév alatt magyar nyelven. (Verseggy Ferencnek tisztasággal kérkedő tisztátlan magyarsága. Melyet nyilvánvaló egyenes okokkal tisztán megmutat. Révai Miklósnak hív tanítványa és igaz jó barátja, Világosvári Miklósi János. Pest, 1805. — Másik vitáitait Verseggy ellen Fényfalvy Kardos Adorján álnév alatt írta: Verseggy Ferencnek megsalatkozott illetlen moeskolódásai a tiszta magyarságban. Pest, 1806.) Az ikes ragozás és a j-hangú ragok kérdésében áthidalhatatlan volt a két küzdő között az ellentét. Az írókat pedig ez érdekelte leginkább. A jotta- és ypszilon-háborúban pártokra szakadtak az írók is; a vitázók mindegyikének voltak védői és támadói; védői leginkább Révainak. Már a vita folyamán nagy figyelmet keltett Horváth István, a későbbi egyetemi tanár állásfoglalása, aki nyíltan Révai mellé állott. Védelmére könyvet is adott ki: Versegi Ferencnek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban, Melyet a józan okoskodásnak törvényeiből kihozatott igaz okokkal megbizonyít Révai Miklósnak hív tanítványa és szerető barátja, Boldogréti Vig László. Pest, 1806. Hogy mily nyomokat hagyott hátra a vita, mutatja az is, hogy Vörösmarty még 1821-ben is azt hitte, hogy Ypszilon-háború című nyelvészeti bohózatával csak használhat a komolyan már eléggé megvitattott kérdésnek. A vita itt is majdnem cselekvénnyé emelkedik s a betűk egész szenvedéllyel küzdenek. (Gyulai Pál: Vörösmarty életrajza. Budapest, 1905. 36. l.) Amint e vitáitaknak már a címéből is kiviláglik, a harc a gorombáskodástól sem volt mentes. A küzdelemben a nagytekintélyű Kazinczy Révai pártjára állott, sőt leveleiben Verseggyt azzal bélyegzi meg, hogy rossz szolgálatot tett a hazai nyelvnek s ezért őt a nemzet legszerencsétlenebb írói közé számítja. Vörösmarty pedig azért utálta meg az egyetemen a magyar nyelv és irodalom tanárát, Czinke Ferencet, mert Révai ellen küzdött; Szücs Istvánt ellenben, a filozófia tanárát, mert Révai híve volt, nagyon kedvelte. Záder György Kazinczyhoz írt egyik levelében azt mondja, hogy Vörösmartyt Czinke oktatása tette jöttistává. A magyar nyelv ügye annyira szent ügy volt íróink szemében, különösen a kilencvenes évektől kezdve, hogy annak mikénti előbbrevitele, esinosítása, gazdagítása, helyes vagy helytelen irányban való továbbfejlesztése és rendszerének felépítése

közérdeklődésre tartott számot. A nyelvújítási harc is azért teremtett élénkebb irodalmi életet, mert a magyarság érdekében folyt, mert a nyelv fejlesztésével a magyarságot vélték megerősíthetni. Az irodalmi nyelv kérdése politikai fontosságot nyert és szoros benső kapcsolatot az országos nemzeti érdekekkel. Innen van az, hogy a Révaival megindult nyelvmozgalom során a magyar írók szokatlan nagy figyelemmel fordultak Pest felé, a magyar nyelv esatateré, a mozgalom mezeje felé. Ezért mondja Gyulai Pál, hogy „Pest fensőségének első lépcsője tulajdonképp Révai volt“. Ezt annál is inkább mondhatjuk róla, mert ugyancsak ő volt az, aki már előbb dolgozott ki tervet egy Pesten felállítandó nyelvművelő társaság ügyében. Terve az országgyűlés részvétlensége miatt nem valósulhatott meg. Amit azonban hibáján kívül tervével nem sikerült elérnie, elérte korszakot alkotó munkásságával: Pestet ettől kezdve azon városok sorában említhetjük, melyek a magyar irodalom szolgálatában addig fensőséget gyakoroltak felette.

Egy évvel Révai halála előtt telepedett le Pesten egy lánglelkű hazafi és tanár, hogy a magyar művelődés érdekében legott merész vállalatba fogjon. A nemzeti ügy e lankadatlan harcosa Kulesár István volt. Sok nehézség leküzdése után megalapította „Hazai Tudósítások“ című lapját, mely 1806 július 2-án indult meg negyedréti alakban. Hetenként kétszer jelent meg, szerdán és szombaton. Országszerte kedvező fogadtatásban részesült és csakhamar sok előfizetőt hódított el a bécsi Magyar Kurirtól. Túlnyomólag hazai dolgokról számolt be; majd az 1808. év második felében a közönség kívánságára címét „Hazai és Külföldi Tudósítások“-ra változtatta, amikor aztán külföldi híreket is közölt. 1817-től kezdve melléklapot is adott, a „Hasznos Mulatságok“-at. Ebben különösen irodalmi, nyelvészeti és természettudományi tárgyú közlemények jelentek meg, sőt ez utóbbiaknak leggazdagabb tárháza volt, különösen 1820-ig, amíg Kulesár szerkesztette. Csaknem minden kötetében 50—60 természettudományi közleményt hozott. Ez a melléklet megindulása óta állandó olvasmánya volt a fiatal Schedelnek is, aki ebből nyert hatalmas ösztönzést szellemi törekvésekre. Úgy látszik, hogy a főlap is megfelelt olvasóközönsége igényeinek, mert akkor sem pártolt el tőle, mikor 1817-ben a mellékklappal való bővülése miatt az előfizetés árát felemelték. Jótékony hatása azonban nemcsak abban mutatkozott, hogy olvasói szaporodtak, s ezáltal ismereteket és műveltséget terjesztett, hanem abban is, hogy az írók ismét szaporodtak, körük szélesült, az irodalmi tekintély növekedett Pesten. Az is volt a célja a derék Kulesárnak, hogy Pestet tegye a magyar hírlapirodalom állandó székhelyévé. Ezt azzal is törekedett előmozdítani, hogy nemcsak lapját, de házáat, sőt asztalát is központosító centrumává tette a pesti írói világnak. Az ő háza volt az első magyar szalon, amit magyar író nyitott Pesten magyar írók buzdítására, egyesítésük megteremtésére és állandósítására. A többek között a kezdő fiatal Schedel szerenésé érzéktől vezéreltetve, az ő házáat is felkereste pályája kezdetén, mert tudta, hogy már több fontos irodalmi vállalat terve fogant ott meg. Mint a szakadatlan haladás lelkes hívét ismerték mindenütt, azért ragaszkodtak hozzá őszinte vonzalommal. Kazinczy már lapja megindításakor hirdette Kulesár törekvésének összefogó hatását. Bízott benne, hogy újságja alkalmas szerv lesz az irodalom termékeinek széles körökben való ismertetésére, az írói munka értékelésére, valamint arra, hogy az írókat álmodásukból felverve, tevékenységüknek teret biztosítson. Kulesár a várakozásnak eleget is tett. Mint író és szerkesztő közel jutott írói társai lelkéhez, ügyes-bajos dolgaikat szívesen vitték ítélőszéke elé. Szorult helyzetükben nemcsak jó tanácsal szolgált, hanem terveik megvalósításában is készséggel állott rendelkezésükre.

Ha nem találtak, ő keresett nekik kiadót, ha ő sem talált, maga adta ki munkáikat. Ami jövedelmet lapja hozott, azt valósággal „peculium litterarium“-nak tartotta, amiből az íróknak is részesülniök kell. Pesten Forgó, a megyei főorvos és Rudics József, a Kisfaludy Károly barátja mellett Kulesár volt a legelőzékenyebb kölesző. (Gyulai Pál, i. m. 83. l.) Mindazt, ami kapcsolatban volt a magyar irodalommal, habozás nélkül megvalósítási törekedett. „Az irodalom és művészet maecenas, ügyvéde és napszámosa volt — mondja Gyulai Pál — a körülmények és erszénye szerint.“ A nemzeti művelődés a magyar nyelv és irodalom, a színészet, a magyar tudós társaság, Pest állandó magyar színházának ügyét egyformán szíven viselte és előmozdításáért vagy megvalósításáért kitartással küzdött. Hogy a nyelvművelés ügyét a maga részéről is előbbre vigye, a Magyar Kurirban pályadíjat tűzött ki, a legjobb munka jutalmazására 12 aranyat, másodjutalmul pedig 6 aranyat. Pályatételének már a címe mutatja többirányú érdeklődését: „Mennyire ment már a magyar nyelvnek kimívelése; micsoda eszközlesek s módok által kellene azt nagyobbra vinni; mikép lehetne ezen eszközöket foganatosokká tenni?“ A nyelvújítók önkénye ellen tiltakozó Beregszászi Nagy Pál az ő buzdítására írta fölötte érdekes fejtegetését a magyar szóképzésről (Dissertatio philologica de vocabulorum derivatione et formatione in lingua magyarica, Pest, 1815.), Horváth István, a régi Pest egyik legmozgékonyabb és legtekintélyesebb tudósa, Kulesár ösztönzésére írta leghíresebb munkáját, a Rajzolatok-at a magyar nemzet legrégebb történeteiből, amelyeket saját költségen lapja mellett ívenként adott ki és küldött ajándéku olvasóinak. A Hatvani-utca 542. szám alatti lakása kedves találkozóhelye volt az ortholog és neolog íróknak egyaránt, mert Kulesár egyetlen eszméje és elve: a nemzeti ügy szolgálatába szegődött Kazinczy pesti triászja s a határtalan nyelvújító Helmecey éppúgy szívesen látott vendége volt házának, mint a főorthologus Beregszászi Nagy Pál.

Révai nyelvészeti rendszerének, valamint Kazinczy nyelvújító elveinek lelkes védője és terjesztője az az irodalmi kis kör volt, melyet *Vitkovics Mihály köre* néven ismerünk s amelynek törzstagjai Kazinczy pesti triászja: Horvát István, Szemere Pál és Vitkovics Mihály voltak. Mint író is mindegyik sok szolgálatot tett a magyar irodalomnak, mint az irodalom munkásainak pártfogói és buzdítói, az írói társasélet megteremtői és előmozdítói Pest irodalmi életét tették élénkebbé és mozgalmassabbá, a nyelvújítás felkarolásával pedig a magyar nyelv ügyét a közérdeklődés tengelyévé. Már 1808-ban Vitkovics Mihály Kereszt-utcai (ma Veres Pálné-utca) házáat szemelték ki gyülekezésük helyéül, 1812 óta pedig ez a belvárosi ház volt a kör állandó székhelye. Kezdetben főleg nyelvészeti tárgyú beszélgetések céljából keresték fel a vígkedélyű és költői lelkületű Vitkovics házáat, 1818 óta azonban, mikor Kisfaludy Károly is tagja lett a körnek, a viták és beszélgetések tárgyköre bővült, a nyelvészeti és történeti kérdések mellett a dramaturgiai és esztétikai problémák is szőnyegre kerültek. Különben a házigazda volt a triász legidősebb tagja és szerb származása ellenére a legrokonszenvesebb magyar írók egyike. Kazinczy szerint „a Szent Cyrill és Methodius hitén lévők között Vitkovics volt az első, aki magyarul írni méltóztatott“. A magyar irodalom fejlődésére annyira üdvös hatású összeköttetést Széphalom és Pest között ő teremtette meg 1808-ban, mikor a fővárosban időző Kazinczyval szoros barátságot kötött. Ugyanakkor tüntette ki Kazinczy barátságával Horvátot és Szemerét is. A triászt e szerint a vezérrel kötött barátság szülte. A háromtagú kollégium azután Kazinczy szellemi védnöksége alatt oly vonzó hatással volt a magyar írókra, hogy a Vitkovics házában tartott irodalmi estélyekről jóformán senki sem hiányzott, aki a magyar nyelv jogaiért lelkesedett.

A Kazinczy-triásznak ez a köre volt a pesti és a Pestén átutazó írók központja s Kazinczy irányának az ország fővárosában legfőbb támasza. A kör évenként három névnapot szokott megünnepelni: a házigazdát, Virág Benedekét és Kazinczy Ferencét. De nagyobb szabású ünnepeltetésben volt részük a vidékről érkező író-vendégeknek is, így Berzsényi Dánielnek 1813-ban és Kazinczynak 1815-ben. A nyelvészeti és egyéb tárgyú vitákat szavalatok és felolvasások váltották fel, majd a házigazda gyönyörködtette vendégeit éneklésével és élces epigrammaival. Fáy András, a haza mindenese, itt szavalta el néhány ifjúkori dévaj költeményét. Itt olvasta fel Kölesey, aki e körben adja magát teljesen az irodalom művelésére, 1810-ben az első magyar románcot, mielőtt azt „Róza“ címe alatt a Horvát István szépirodalmi vállalatában, a Magyar Dámák Kalendáriumja című zsebkönyvben 1814-ben közreadta volna. Itt olvasta fel ugyancsak Kölesey a Szemerével együtt szerkesztett maró nyelvészeti gúnyíratát, a Feleletet a Mondolatra 1815-ben. Helmecey a merész nyelvújító nyelvészeti fejtegetéseit, Gombos Imre kisebb vígjátékait stb. (Toldy Ferenc: Irodalmi társas-köreink emlékezete. Kisz. Társ. évlapjai. 1874—5. 218. l.) Az Erdélyben nevelősködő Döbrentei Gábort Szemere ajánlatára vették fel a körbe 1809-ben, mikor Pesten átutazott. Itt annyira fellelkesült, hogy megfogadta, hogy a nemzeti ügy, a magyar nyelv és irodalom érdekében társas téren is működni fog. A körben merített lelkesülésnek köszönte megalapítását az Erdélyi Múzeum, amire már előzőleg Kazinczy is ösztönözte, annak a hatása alatt kísérelte meg Döbrentei a Marosvásárhelyt régebben fennállott Magyar Nyelvűvelő Társaság felélesztését. A Kazinczy-triászból fejlődött kör nagyjövőjű taggal gyarapodott 1818-ban, mely időtől kezdve Kisfaludy Károly is felkereste Vitkovics vendégszerető házát. Nemsokára azonban éppen Kisfaludy növekedő tekintélye vezetett a kör feloszlására.

Kulesár és Vitkovics irodalmi körében nem csupán elvont nyelvészeti és tudományos kérdésekről beszélgettek az íróvendégek, hanem irodalmi szükségletek kielégítéséről, irodalmi tervek megvalósításáról is esett szó. Amde ami az irodalmat érintette, azt főleg Kulesár mint nemzeti ügyet fogta fel. Ezt pedig e korszak alatt senki sem ápolta s mozdította elő hatályosabban tollal szóval, tettel és áldozattal, mint ő. (Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, 2. kiad. Pest, 1868. 57. l.) Ily módon szinte várható volt, hogy nála készül annak a nagyhatású folyóiratnak a terve, melyet Fejér György indítványozott, Horvát István sürgetett és Trattner János Tamás életbeléptetett. E folyóirat a Tudományos Gyűjtemény, mely 1817 január 1-én indult meg Pesten s hivatta volt a komolyabb és tudományos irodalom művelőit egy táborban összpontosítani. Havonta jelent meg vaskos kötetekben. A különböző tudományágakba vágó tanulmányokon kívül helyet adott a fordításoknak, könyvismertetéseknek és bírálatoknak is. Túlnyomó része mégis történelmi volt. A főszólyt a tudományoknak magyar nyelven való művelésére és terjesztésére helyezte. Már az „Előszó“ elárulja, hogy alapító-kiadója, Trattner János Tamás inkább magyar, mint üzletember. Az előszóból valahogy kiérzik, hogy lelkes alapítóját „a halottaiból ébredezni kezdő magyar nyelv zenegése elbűvöli; a magyar irodalom, mely a hosszú korszak ágyából erősödő ifjúként emelkedik fel, elragadja“. Az első kötet első lapjain a meggyőző-dés hangján hirdetik, hogy a kultúra csak akkor értékes és mély gyökereket hajtó, ha a nemzet nyelvén terjed. „Minden nemzet kebelében — úgymond — csak önnön nyelvén terjedhet el a Cultura; minden uralkodó ország igyekszik nyelvét alatvalóival közösíteni; ... a magyar nemzetnek felvilágosítását, esinosulását, szerencsésítését is önnön nyelvénél fogva érhetni el legkönnyebben, legbizonyosabban, legközönségesebben; csak

e közzel tarthatni fenn annak sajátosságát is, mely azt billyegzi.“ Igazát német felfogással is megerősíti: „Die vaterländische Sprache nährt das Gefühl fürs Gute und Grosse, prägt den Menschen kräftig aus und stählt sein Gemüth gegen die Stürme der Zeit. Wer hingegen mit ausländischen Tönen sich sehr befreundet, wer die Muttersprache hintansetzt, der raubt seinem Geiste alle Energie und Erhabenheit und wird ein schaler Alltagsmensch.“ (Tud. Gyüjt. 1817. évf. I. köt.) E célkitűzés hatása alatt írja most már magyar nyelven alapos történeti értekezéseit báró Mednyánszky Alajos, aki eddigelé csak német nyelven művelte történelmünket. A munkatársak buzgó munkássága a folyóirat huszonöt esztendő pályafutása alatt számos nagybecsű értekezéssel gyarapította irodalmunkat. Kölcsy Ferenc e folyóirat első évfolyamában kezdi meg korszakot alkotó kritikusi működését. Itt jelent meg híres bírálata Kis János verseiről, Csokonai Vitéz Mihály munkáiról és Berzsenyi Dániel verseiről, mely utóbbi kettő széles körökben megütöztetést és felhaborodást keltett. Felfigyelt rá az egész íróársadalom, mert „Kazinczy mosolygó arca és baráti kitárt karjai máshoz szoktatták az írókat“. (Vértesy Jenő: Kölcsy Ferenc. Bpest, 1906. 53. l.) Itt jelent meg nyolc év múlva Berzsenyi ellenbírálata, melyet hosszas esztétikai előtanulmányok után írt meg. Részben e folyóiratban folyt le a kormozgató kérdéstről szóló vita, a nyelvújítási harc (Horvát Endre bírálata Kazinczy fordításainak kilenckötetes gyűjteményéről: Tud. Gyüjt. 1818. évf. IV. köt. — Kazinczy Antikritikája: 1819. évf. IV. köt.), az iliázi pör Kazinczy és Kölcsy, a mester és tanítvány között. Itt tette közzé Horvát István, aki maga is hosszabb ideig volt szerkesztője a folyóiratnak, nagybecsű történeti és diplomatikai tanulmányait, valamint a középkori nyelvemlékek rendszerebb ismertetését, gróf Teleki József higgadt bírálatait, Meszlényi Ignác a jobbagyság felszabadításának eszméjét megpendítő közleményét, Vörösmarty Mihály nyelvészeti értekezését a magyar nyelv eredetéről, Toldy Ferenc első nagyobb esztétikai tanulmányát Vörösmarty epikus munkáiról és a Bánk bán vesztett ügye után itt keresett Katona József feleletét arra a kérdésre: Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség nem tud lábra kapni? Szépirodalmi melléklete is volt, még pedig 1821—1827-ig a Szépliteraturai Ajándék, 1828—1841-ig a Koszorú. Trattner a nála megszokott áldozatkészséggel gondoskodott a munkatársak munkakedvének élesztgetéséről és ébrentartásáról. Az előszó kiemeli, hogy a könyvnyomtató nemcsak a kiadás költségeit vállalta magára, „hanem azt is fogadta, hogy azon nagylelkű írókat, kik e munkában együvé munkálkodni fognak, érdemlett jutalommal élesztgetni s elősegíteni is fogja“.

1828-ban Vörösmarty Mihály vette át a folyóirat szerkesztését. Bevezetőjében ő is azt kívánja, hogy a Tudományos Gyűjtemény „kölesönös gyámolítás által rakhelye lehessen a hasznos ismereteknek s bölcsője a tudományoknak“. Megigéri, hogy figyelme és ereje arra lesz fordítva, hogy amit az idő sora kíván, rajta ne muljék. Bejelenti egyúttal, hogy a Szépliteraturai Ajándék ezentúl Koszorú nevet fog viselni, s abban nem egyedül apró versezetek, hanem nagyobb munkák, elbeszélések vagy színjátékok is fognak megjelenni. A folyóiratnak kezdettől fogva nem volt határozott iránya, de az igényeknek teljesen megfelelt s a kor színvonalán állott. Egyik cikke megállapítja, hogy „Ritka tudomány már ma az, a melybe a magyar nyelv is, a mennyire lehetőségétől telik, belé nem vágott volna, legallább nagyoló fejszével, ha még köszörületlen a bárdja“. Tagadhatatlan, hogy a magyar tudományt abban a korban leginkább a Tudományos Gyűjtemény ápolta. 1836-ban Garay János azért tartja szükségesnek a kritikai csarnok megnyitását a Honművész-ben, mert „a tudományos

gyűjtemény többnyire csak szoros tudományos könyvek bírálatával lát-szik... foglalatossázkodni". (Honművész, 1836. 18. sz. 141. l.). Hatásáról és hasznáról pedig ugyanott azt olvashatjuk, hogy a Tudományos Gyűjteménynek, hazánk ezen legtovább élő folyóiratának maga a király öfelsége is előfizetője volt, aki „folyvást pártolja a magyar literaturának ezen egyik jeles tejlesztő művét és megbecsülhetetlen kincsét, mely már oly számtalan hasznos magot hinte hazánkfiái közé". (Honművész, 1836. 10. sz. 77. l.).

Annyi bizonyos, hogy a Kulcsár és Vitkovics estélyein Fejér György által indítványozott és Horvát István által sürgetett Tudományos Gyűjtemény megalapításával kezd Pest a magyar irodalom központjává emelkedni. (Gyulai Pál. i. m. 66. l.). Garay János is úgy vélekedik, hogy a Tudományos Gyűjtemény „komolyabb s tudományos, több tekintetben kritikai iránya által... az előbbrement irodalomnak Pestrei központosítására jóformán már akkor tevő meg azt, mit irodalmi középpontnak nevezünk". (Kisf. Társ. Évlapjai 1843—45-ről: Pest. 1846. 147. l.).

A tudományos irodalom után a szépirodalom központosítására került a sor. A szellemi erők vezérletére sok apró hibája mellett is szinte rátermett Kazinczy, aki Bessenyei és Révai agitatori működését mindenre kiterjedő figyelemmel egy személyben egyesítette, már 1808-ban buzdította Szemerét, Horvátot és Vitkovicsot, hogy Pesten szépirodalmi folyóiratot indítsanak. Úgy érezte, hogy most nagyobb hatása lenne egy folyóiratnak, mint volt az ő szépirodalmi és esztétikai folyóiratának, a Baróti Szabó Dávid és Bacsányi János társaságában 1787 végén megindított Magyar Múzeum-nak, illetőleg az ő Orpheus-ának 1790-ben. „Valamig időszaki irásunk nem lesz — mondja —, valamig recenziókat s Intelligenz-blattokat nem olvas hazánk, mindaddig minden iparkodásunk haszontalan: a nemzet föl nem fog verethetni lethargiájából s olvasásunk nem lesz egyéb, mint toldozott-foldozott munka". Olyan helyen lakván, melyről maga mondja, hogy „e vidék nem áldoz a Grátiáknak“, szerette volna, hogy az ország szívében megfelelő szerv létesüljön irányának s elveinek terjesztésére.

Azokban az intőszóra való hallgatásért a köszönet már nem pesti triászának tagjait, hanem a hirtelen fényben feltűnt költőt, Kisfaludy Károlyt illette meg, aki 1819 május 3-ika óta, amikor a székesfehérvári magyar színtársulat a pesti német színházban eljátszotta „A tatárok Magyarországon“ című vitézi játékát, országos hírű költő. Hatásának fokozására indította meg 1822-ben az Aurora című szépirodalmi zsebkönyvet, s ettől kezdve a legjobbnevű írók idehozzák szellemi munkájuk legjavát. A szépirodalmi mester örült az Aurorának és még inkább annak, hogy az ifjabb írók az Aurora köteteiben megjelent dolgozataikkal az ő nyelvújítását és stílreformját gyakorlatilag is hirdetik. „Az a nagy dísz, — írja Kisfaludy Sándornak —, melyet lelkes öcséd Auroráján előntve látunk, az én munkám!" Prónay Sándor is neki tulajdonítja az érdemet, mikor Kazinczyhoz így ír: „Gyönyörködve nézed te ezen derék ifjagnak felserdülését s ugyanazon a nemes pályán utánad való nyomulását. Tőled várja minden ezen pályán futni induló, s te osztogatod a koszorút". Ámde az irodalmi vezérleget az agg Kazinczy már nem sokáig tartja a kezében. Szorgalmasan levelezget ugyan az ifjabb írókkal s azok hódolatukat fejezik ki előtte, érdemeiről elismerőleg nyilatkoznak, de mégis éreznie kellett, hogy az ő tekintélye hanyatlik, esorbul. Toldytól már alapos leekét kap a Bajza szerkesztette Kritikai Lapokban Pyrker érsek „Szent hajdan gyöngyeinek“ fordításáért s keserű fájdalmat okozott neki az is, hogy Vörösmarty sem volt a pártján. Panaszkodott is ezért Kölcseynek: „Vörösmartynál voltam.

Nemcsak nem bánja, sőt javallja, hogy a németül író megkorbácsoltatott... Szörnyű dolog, midőn költőnek nincs szíve". Csak legkiválóbb tanítványa, Kölcsey kél védelmére és Bártfay Lászlóhoz írt levelében meg is mondja, hogy miért: „Kérlek, édes Lacim, intsed a szeretetre s tiszteletreméltó Bajzát, kíméljék a szent öreget. Nincs ember gyöngeség nélkül; de az, ha ezerannyi gyengéssel bírna is, mégis nemcsak tiszteletünket, de hálánkat, s a legnagyobb mértékben, kívánja. Ha Kazinczy nem lett volna: bizony most sem egyikünk, sem másikunk nem állna ott, ahol. Bizony önála nélkül egy egész epochával hátrább állanánk“.

Az ifjabb írógeneráció központja és bálványa Kisfaludy Károly, az új világ embere, aki megmagyarosítva vezeti be irodalmunkba azokat az eszméket és irányokat, melyek ez időben diadalt ültek egész Európában. Kazinczy, a régebbi irodalom vezére, ezekért már nem tud lelkesedni. Az Aurora nagy hatásának nem csupán neológus pártállása volt az oka, hanem romantikus iránya is. Ez utóbbi diadalrajutása Kazinczy merev klasszicizmusával szemben idézte elő a „szent öreg“ szinte kizárólagos tekintélyének hanyatlását s vezérségének elvesztését. Költészetünk csak kezdett nemzetivé válni s Kazinczy máris nemtetszésének ad kifejezést: „Nem szeretem azt a nekidühödtt nemzetiséget, szeretném, ha a rein menschlich is szólana e mellett. Addig éneklék az Arpádiászokat, míg végre belecsömörlünk“.

Valamint a régebbi írók meleg otthonra találtak Kulesár, Vitkovics, gróf Teleki László, Fáy András és Trattner János Tamás házánál, úgy az Aurora körül csoportosuló íróseregnek Bártfay László, gróf Károlyi György titkára, nyitotta meg vendégszerető házát 1826-ban, a gróf Üllői-úti palotájában. Nem maecénásuk, csak jó barátjuk volt, aki örült annak, hogy lakásán üdvözölheti az irodalom munkásait, mert ő maga is igaz érdeklődéssel viseltetett az irodalom kérdései iránt. Állandó vendégei Kisfaludy Károly, Vörösmarty Mihály, Bajza József és Toldy Ferenc, a régiek közül Kölcsey és Szemere. Toldy Ferenc említi, hogy a Bártfay-ház a Kisfaludy körére, ennek egész szellemi munkásságára s így közvetve az irodalomra is művelő hatást gyakorolt. (Toldy Ferenc: Irodalmi társasköreink emlékezete, i. h. 226. l.) A kör lelke Kisfaludy Károly. Az ifjú tehetségek már inkább tőle kérnek irányítást és útmutatást, tőle vezetést az általa kitűzött új irányokban, amit ő ritka jó akarattal nyújtott is. Lelkesedtek érte, mert őt is lelkesedés vezette. Az irodalomból, bár a legtermékenyebb és legnépszerűbb író volt, keveset kapott. Ő és barátai, az Aurora-kör tette Pestet a magyar irodalom középpontjává. Ezért mondja Bajza 1824-ben: „Most látom, hogy Pest a tudományi körben hazánkban egyetlen“. Izlésük és gondolatviláguk merőben más, mint a régieké volt, és kiválóan alkalmaztak arra, hogy igazi magyar irodalmat alkossanak, mert nemzetibbek az elődöknél. Az Aurora-kör triászja: Vörösmarty Mihály, Toldy Ferenc és Bajza József, Kisfaludy és Kazinczy halála után grandiózus örökségnek jutottak a birtokába: az irodalmi élet vezetésének. A költőfejedelem, az irodalomtörténet atyja és megalapítója, valamint a bátor kritikus lendületes tevékenysége oly kiváltságlevél volt az ország szíve, Pest számára, mely annak magyar irodalmi elsőséget, a nemzetnek pedig ugyanolyan dicsőséget biztosított.

Dr. Budó Jusztin.

Pest város első báltermei.

A tánc és a táncolás nemesak a ma kultúrájának egyik lényeges alkotóeleme, hanem az volt a tegnapé és a tegnapelőtté is. A kezdetleges táncok ösztönös, keresetlen formákba öntött érzelmi megnyilvánulások voltak, melyeket később az értelem fejlődése, továbbá a zene hatásának következtében ritmizált az ember.

Nil novum sub sole és napjaink táncművészete miatt nincs mit szégyenkezniünk. A mai táncművészek által kreált táncok és keresve-keresett táncolási alkalmak semmivel sem eredetibbek és erkölcsletlenebbek azoknál, melyeket a zsidók kultiváltak, mikor az aranyborjút körültáncolták, vagy amelyeket Lykurgosz rendelt el törvényben a spártaiaknak. És nem megvetendőbb a középkornak tisztán a testiségre, erkölcsletlenségre épített tobzódó táncainál sem. Az egyes korok, nemzetek, országok, városok táncait, táncra szolgáló alkalmait és azokat a helyeket, hol ünnepélyeiket, mulatságaikat rendezték, tanulmány tárgyává kell tenni, mert ezzel nemcsak a kultúrhistoria keretei bővülnek, hanem sok olyan hézagot tölthetnek be, amit a történelem eddig még nem tudott felderíteni“.

Mi magyarok mindig szenvedélyes hódolói voltunk a táncnak, amint a történelmi kútfők számos feljegyzésben tesznek erről tanúságot. 926-ban a szentgalleni kólcsterben csaptak nagy áldomást és utána féktelen kedvvel táncoltak. Az Érdy-kódex megemlékezik arról, hogy Szent István király halála után az ország területén három esztendőre megtiltották minden táncot és zenét. Az 1279. évi budai zsinat szigorúan meghagyta a plébánosoknak, hogy a polgárokat ne engedjék a templomokban és a temetőkhöz táncolni. A szerencsétlenül járt II. Lajos királyt „táncos“ jelzővel említik a korabeli írások, melyek szerint udvarában állandó mulatozás járt és ő sokszor éjjeleken át táncolt. A magyarság táncos kedvét az emlékezetes török hódoltság sem tudta megrentani, sőt átültették azt a hódítóba is.

A tánc, illetőleg a táncolás falun és kisebb városokban nem okozhatott nehézséget, mert a táncosok egyik-másik udvarban, a szérűn, vagy télen a fűnőben hódolhattak szenvedélyüknek. A nagyobb városokban azonban, hol nem tíz-husz pár táncolt, hanem több száz, esetleg ezer ember is, a megoldás nem lehetett ilyen egyszerű. A kisebb fogadók, korezmák erre használatos szobái nem voltak mindig elegendők a polgárok számára, nagy, tágas táncterem kellett és hála az üzleti szellemnek, mindig akadtak vállalkozók, kik befektetett tőkéjüket búsán gyümölcsöztették a polgárok kedvteléséből és kisebb-nagyobb, egyszerűbb és díszesebb tánctermeket építettek. Legtöbb helyen a városi hatóság gondoskodott ilyen helyiségekről, „vigadókról“, mivel a táncolás megrendszabályozása, a tánctermekben lezajló események feletti felügyelet is a városi hatóság hatáskörébe tartozott.

Mind ezek megemlézése után próbáljuk kiásni a múlt emlékeiből azokat az adatokat, melyek Pest város első báltermeire vonatkoznak, vagy azokkal kapcsolatosak. A török hódoltság megszűntével, Buda visszafoglalása után a romokban heverő Pest nagyon siralmas képet nyújthatott a szemlélőnek. Az apró házak dűledező falai, a szűk utcák kietlensége nem sok biztosságot nyújthattak. Sokáig el is kerülték az idegenek, de még a honbeliek is. Csak lassan indult meg az újjáépítés nehéz munkája és az egykor virágzó, most romjaiból újjáéledő város falai közé. A telepések idegenek voltak, főleg németek, kik magukkal hozták fajuk kultúráját és szokásait. Városi élet Pesten csupán a kuruc-mozgalmak elűlével

bontakozott ki, mely annyira egyéni volt, hogy hozzá hasonlót a magyarországi városok között nem is találunk. Ennek oka a kereskedelem fokozatos fejlődésében kereshető, illetve abban, hogy Pest éltető ereje a vásártartás volt. A vásártartásnak viszont az lett a következménye, hogy legelőször a vendéglős- és kocsmárosipar fejlődött ki. Ezekből a tényekből arra következtethetünk, hogy a táncolás már röviddel Buda visszafoglalása után kedvelt szórakozása lehetett a polgárságnak. Közbevetőleg meg kell említeni, hogy a városok polgárságának táncai az idegenekkel való keveredés folytán nem bírtak olyan nemzeti jelleggel, mint a vidéké. A városokban a tánc kizárólag az ünnepnapok és főleg a farsangi szórakozást szolgálta és alkalmat nyújtott arra, hogy a tömegek forgatagában a polgárok egymással összeismerkedhessenek. Az üzletszerűség bélyegét is erősen magukon viselték, mert a fogadók tulajdonosainak, bérlőinek elsőrendű érdekük volt az egyes táncidőszakokat gyümölcsözően kihasználni.

Sajnos, a XVII. század táncstermeiről, ha voltak is, semmit nem tudunk, mert a pesti büntetőpercek irataiban itt-ott megemlített kocsmák kisebb beszállófogadók lehettek, melyekben csak alkalmi mulatozások folyhattak. De még a XVIII. század első feléből sem maradt adat nagyobb táncsteremről. A legelső és megbízható felsorolását a pesti báltermeknek egy 1773-ban kiadott tanácsi hirdetmény őrizte meg.¹ Mielőtt az ebben felsorolt táncstermekkel foglalkoznánk, röviden vázolni kell a pesti polgárok táncidőszakait. Ezeket három csoportba sorozhatjuk az év szakainak megfelelően. Voltak nyári, őszi és téli táncnapok. A felosztás jelentősége a várost illető jövedelemrészesezés elszámolása és a beléptidíjak árának megállapítása szempontjából bírt jelentőséggel. A legnevezetesebbek a téli táncnapok voltak, mert e napokon tartották, illetve rendezték a féktelen jókedvtől tobzódó és díszesebb külsőségek között mozgó álarcos, más néven „maskara“-bálokat. Ezek a maskara-bálok fontos tényezői lettek Pest városi életének, sőt annyira fontosak, hogy nemcsak a városi hatóságot foglalkoztatták, hanem a királyt is.

Mária Terézia becsátotta ki az első báli rendeletet 1772-ben, mely rendelet az 1773. évi farsangi mulatozásokat szabályozta Pesten és Budán.² „Minekutána — kezdődik a rendelet — ő császári és királyi apostoli felsége az 1773. évnél farsangjára nyilvános bálokat engedélyezni kegyeskedett, a melyeken a közönség a maga nagyobb gyönyörűségére lárvákban avagy maskarákban vehet részt, abban a magas bizalomban tette, hogy e legfelsőbb kegygyel senki visszaélni nem fog, hanem minden emberfia annál tisztességesebben fogja magát viselni, mert ellenkező esetben minden irgalom nélkül kivezethetik a bálteremből.“ A következő pontokban a bálok megtarthatásának napjait és a zárórát szabályozza a rendelet. Maskara-bálok január 7-től hetenként kétszer vagy háromszor voltak tarthatók, este 8 órától éjfél után 3 óráig; február 7-től hetenként többször is és hajnali 5 óráig. Február 1-én tilos volt a bálozás és farsang keddjén (húshagyó-kedden) már éjfél előtt be kellett szüntetni a mulatozást. A további pontokban bőséges utasítást olvashatunk a lárvákra (maskarák), azok viselésére, a fegyverviselésre (a nemesség sehol nem tette le a kardját), a báli jövedelem megadóztatására (6%) és a hazárdjátékokra. Ez a rendelet kizárólag a maskara-bálokra vonatkozott és megtiltotta, hogy magánházakban vagy egyébütt álarcosan lehessen megjelenni.

E rendeletre valószínűleg a maskara-bálokon előforduló kicsapongások és visszaélések megszüntetése céljából volt szükség, ami viszont azt bizonyítja, hogy az ilyenféle mulatozások már 1772 előtt is divatoztak. Kez-

¹ Fővárosi levéltár. Int. a. a. 4863.

² Peisner: Képek a régi Pest-Budáról. M. K. 28. 1. és Föv. lvt. Int. a. a. 4863.

detben a polgárság és a nemesség együtt tartotta ezeket a bálakat. A polgárság és nemesség táncmultságainak különválasztása csak II. József és II. Lipót idejére esik, mikor a Budán Falk Ferenc József által rendszerezített redoute-bálok előkelőbb szint nyertek az 1790/91. évi országgyűléssel kapcsolatban. A budai országgyűlésig azonban együtt mulatott a köznép a polgársággal és a nemes ifjúsággal. Ennek az együttmulatásnak nagyon sokszor káros és véres következményei voltak.

Az előbb megemlített tanácsi hirdetmény, mely tulajdonképpen Mária Terézia báli rendjének német átültetése, a pesti tanács által hozzáírt 9. pontban a következő báli helyiségeket, illetőleg tánctermeket említi: a „Hét választófejedelem“, a „Két Lámpás“, az „Angol Király“, a „Fehér Paripa“ és a „Két nyúl“ fogadók szaláit. Ezek voltak tehát Pest város első báltermei, melyekhez a Kolbacher-kertben létezett „Zöldkert“ táncterem csatlakozott. Ez utóbbi kizárólag a táncmultságok céljait szolgálta, míg az előbbieket vendégfogadók is voltak. A „Két lámpás“ helye teljesen ismeretlen, valószínű azonban, hogy a város falain belül volt és nem lehetett nagy táncterme. A „Két nyúl“ vendégfogadó a Kecskeméti-kapunál volt, a falakon kívül. Számos büntetőper irataiban előfordul, ami azt bizonyítja, hogy a verekedések napirenden lehettek benne. Az „Angol Király“ vendégfogadó táncterme az Orczy-ház kertjében emelkedett (Király-utca és Károly-körút sarok) és a legnagyobb valószínűség szerint a katonaságnak volt kedvelt tánchelye. A „Fehér paripa“ nevű fogadó és táncterem szintén a városfalakon kívül feküdt, a mai Hunnia-szálloda helyén és főleg az alsóbb néposztályok tagjai keresték fel farsang idején. A felsorolt tánctermekről sem a tanácsi iratok, sem az egykorú leírások bővebb említést nem tesznek. Annál többet azonban a következőkről.

A „Hét Választó“, vagy amint Furkát Tamás nevezi, a „Hét választó Fejedelmek fő Redutti szállája“³ volt a legdíszesebb és a legnagyobb Pest első báltermei között. Kezdetül fogva az előkelő nemesség és a nemes ifjúság kedvelt bálzó helye volt a díszes, tükröktől és csillároktól ragyogó terme. A fogadó a Váci-utcában állott, ahol később az Imperiál-szálloda, jelenleg a Corso-mozi épülete áll. Egy régi metszet megőrizte a díszes bálterem képét, melyben az előkelő bálokon kívül sok egyéb dolog is történt. Kazinczy Ferenc emlékezik meg egy ilyen esetről 1815 december 11-én kelt levelében,⁴ melyben a következő sorokat olvashatjuk: „...én 1800-ban nem mentem volna a generál gróf Fekete János által Pesten, a Hét Elector palotájában tartott Bacchanálba, hol 16 pár táncos s ezek közt gróf Unwerth, Unwerthné s a férjhez már mehető leánya s gróf Fekete Ferenc, a generál fija, mezitelen táncolának minden figelevel nélkül.“ Elképzelhetjük, hogy ha a legelső táncteremben ilyen multságok folyhattak, milyenek történhetek akkor a külvárosok fogadóinak táncra alkalmas helyiségeiben. A Hétválasztó terme különösen a harmincas években lett nagyon keresetté, de ekkor már nemcsak a bálzóok használták, hanem nyári időszakban különböző nevezetes láttnivalók céljaira is bebeadták.

A Hétválasztóval egyidős a Kolbacher-kert, másként a „Zöldkert“. A Kolbacher-ház a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyetem-utcai házának a Reáltanoda-utca felé eső oldalán állott és kertje felhúzódott egészen a Magyar-utcaig. A telket Kolbacher Mátyás budai kamarai tanácsos kapta, mint első letelepülő, két más telekkel együtt. Ebben a táncteremben rendezte a városi német polgárság összes táncmultságait, tehát a telieket is és híre városszerte igen nagy volt. A benne lejátszódott véres

³ A Tudós Palótz Monosbélbe lakó Sogor-Urához írt Leveli. II. 39.

⁴ Levelzése, XXI., 401. l.

események örökké emlékezetessé tették nevét. 1776 farsangjának utolsó napján (február 20-án) a polgárság a hagyományos húshagyókeddi táncvigalomra jött össze a Kclbacher-kertben. Zavartalanul folyt a mulatság egészen addig, míg a nemes ifjúság, a jurátusok, kiknek legnagyobb része a királyi táblánál volt gyakornok, erőszakos betörésükkel véres verekedés színhelyévé nem tették a tánctermet. A polgárság és az ifjúság között állandó volt a súrlódás, mely csak alkalomra várt, hogy kirobbanhasson. A polgárok vigadására öt katona ügyelt, kiknek szigorú utasításuk volt arra, hogy jurátust fegyverrel és a 34 krajcár beléptidíj megfizetése nélkül nem szabad beengedniök a terembe. Este 10 és 11 óra között megpróbálkoztak a jurátusok behatolni a terembe, azonban ez pillanatnyilag nem sikerült nekik. Az utcáról és a kertből kövekkel indították meg az újabb ostromot, bevették az összes ablakokat, majd kiszakítva az ajtókat, behohantak a táncterembe és féktelen vandalizmussal pusztítottak el minden megmozdíthatót. A polgárok, amennyire erejükből tellett, védekeztek az ifjúság támadása ellen és így a verekedésnek két halottja és számos sebesültje lett.⁵

Ez a húshagyókeddi verekedés az utána következő napokon az utcán folytatódott és sokáig lázas izgalomban tartotta a polgárságot.⁶

Részint a bűnösök büntetésének súlyos volta, részint az ifjúság komolyabb elemeinek józansága akadályozták meg a jövőben előfordulható nagyobb verekedéseket. Kisebb összetűzések előfordultak ezután is, de a vezetők mindig iparkodtak elválasztani a polgárságtól az ifjúságot. Ennek a különválasztásnak érdekében dolgozott Hacker József ácsmester is.

Hacker József még 1775-ben megvásárolta özv. Fischernének az Országúton (ma Károly-körút) fekvő házat és telkét.⁷ A kis földszintes házat lebontotta és helyébe emeletes házat építtetett a következő évben, 1776-ban. A ház felépítése, amint az Hacker Józsefnek egy 1780-ban a tanácshoz benyújtott folyamodványából kitűnik, azért volt fontos és sürgős, mert a jurátusok felkeresték őt és felszólították, illetve felvetették előtte azt az eszmét, hogy az ifjúság mulatságai részére építtessen egy megfelelő tánctermet.⁸ Hacker realitásnak találta a gondolatot és megépíttette a később nagy hírnévre vergődött Hacker-szálát. Ez a ház a mai Károly-körút 7-es számú háza, természetesen nem az eredeti állapotban, mert felépítése óta már emeletet is építettek rá és homlokzati része is sokat szenvedett az átalakításoktól.

A Hacker-szálát egészen pontosan ismerjük egy 1794-ből fennmaradt leltár alapján.⁹ A szála az épület első emeletén volt jobbról és balról egy-egy kisebb teremmel. Nem lesz érdektelen, ha magának a szálának a berendezését leírjuk. A falak mellett 10 darab lószőrrel és vörös posztóval bevont kanapé húzódott, a szála sarkaiban pedig ugyanolyan kisebb kanapék. Egy aranyozott antik szekrénykében, aranyozott talapzaton ütőóra állott, mely Szeifert Ferenc pesti órás becslése szerint 100 forintot ért. Egy másik óra is volt a teremben, mely harangjátékkal jelezte az időt. A falakon 8 darab nagy tükör, aranyozott rációkban, továbbá 6 darab fali tükrös gyertyatartó világítókarokkal; nagy csillár 18 világítókarral; 2 kisebb 8 karú csillár, kristályüvegből; 4 kis csillár; 16 darab aranyozott gyertyatartó a tükrök mellett; a zenekar részére külön gyertyatartók egészítették ki a

⁵ Feldolgozta Várnai Sándor az Uj Magyar Szemle 1904. évi évfolyamában. (Kronika. „Véres ribillio Pest város utcáin a XVIII. században.”)

⁶ L. Várnai cikkét.

⁷ Fővárosi levéltár. Külvárosi telcklevelek 1775—1784. évi kötet, 82. l.

⁸ Fővárosi levéltár. Acta non registrata. 1780.

⁹ Fővárosi levéltár. Rel. a. m. 1645. és Miss. a. m. 3322.

főszála berendezését. A földszinti helyiségben kávéház állott, az udvaron pedig 15 kisebb-nagyobb szaletli és kuglizópályák. A leltár a szála és a hozzátartozó helyiségek berendezéseinek értékét 3310 forintban állapította meg, amely összeg meglehetősen magas volt. Hacker Józsefnek valószínűleg az volt a titkos célja, hogy a nemes ifjúság pártfogása mellett, magát a nemességet is elhódítsa a Hétválasztótól és ezért áldozhatott ilyen nagy összeget a berendezésre. Ha célját nem is sikerült tökéletesen elérni, annyit azonban mégis kivívott, hogy az előbb felsorolt tánctermeket mind felülmúlta és például az 1787-ben megjelent helytartótanácsi báli rendelet már a többi tánctermekekről említést sem tesz: „...So hat sich diese Erlaubniss von Seite dieser königl. hung. Statthalterey... in Pesth auf den sieben Kuhrfürsten, und Hackerischen Saale, zu erstrecken, ...u. w.“¹⁰

A Hacker-szálában télen-nyáron egyaránt folyt a táncolás, bálozás. Fekvése és kertjének kellemes berendezése segítette elő gyors sikerét. Népszerűségéről Gvadányi József gróf is megemlékezik, mikor az 1790. évi országgyűlést énekelte meg:¹¹

Kik az hid véginél mentek opticába
Kik pediglen Pestre a' Comoediába
Mások meg siettek Hakkernek bállyába...

Később a Hacker-szála elpártolt Bacchustól és Thália papjainak nyújtott menedéket. Vida László társulata játszott a szála ideiglenes színpadán és később itt tartották a betlehemi s a passzió-játékokat is.

Pest első báltermeinek forgalmáról a báli biztosok jelentései nyújtanak némi fogalmat. Ezek a báli jelentések kizárólag a városi pénztár számára készültek és a bevételek, illetőleg az eladott jegyek árából levont részesedést tüntetik fel, egyben megismerjük általuk a beléptidíjak összegét is. A „Fehér paripa“ fogadó farsangi időben 50 krajeáros jegyeket árult és például 1788 farsangján 230 forint bevétele volt.¹² 1789-ben ugyancsak a farsang alatt csupán 177 forint értékben adtak el jegyeket.¹³ A „Hétválasztó“ 1 forintos jegyeket adott ki és 1791 október és november hónapokban a megtartott 4 őszi bálon 221 jegyet adtak el.¹⁴ 1794-ben a nem-maszkáros bálók jövedelme 5 napon át 300 forint volt.¹⁵ 1795-ben a farsangi időkben az abonnált jegyeken kívül 3 nap alatt 171 darabot adtak el.¹⁶ Az abonnálásokról, sajnos, nem maradt kimutatás, mert azok után a százalékot nem kellett közvetlenül a város pénztárába befizetni. Ennek a következő a magyarázata. Az álarcos-bálók főbérlete a színházi bérlő kezében volt, aki a két bérletért egységesen adózott s így az albérlők nem a városnak, hanem a színházbérlőnek fizettek bizonyos összeget bér címén.

A Hacker-szála számos kimutatása közül csak néhányat ragadunk ki. 1796-ban a nyári bálók alkalmával 40 napon át 30 krajeáros beléptidíj mellett 1942 jegyet adtak el 971 forint értékben.¹⁷ A következő év farsangjában január 8-tól február 28-ig, 24 báli napon 1140 jegy,¹⁸ 1798-ban ugyancsak farsangkor 1028, míg ez év nyári időszakában április 15-től november 1-ig

¹⁰ Fővárosi levéltár. Int. a. m. 655.

¹¹ „A mostan folyó ország gyűlésnek satyrico critice való leírása.“

¹² Fővárosi levéltár. Rel. a. m. 649.

¹³ U. o. Rel. a. m. 964.

¹⁴ U. o. Rel. a. m. 1516.

¹⁵ U. o. Rel. a. m. 2319.

¹⁶ U. o. Rel. a. m. 1782.

¹⁷ U. o. Rel. a. m. 2800.

¹⁸ U. o. Rel. a. m. 3067.

1633 jegy kelt el.¹⁹ Amint tehát a szórványosan megmaradt kimutatásokból kitűnik, a XVIII. század pesti polgára bőségesen kivette részét a farsangi és ünnepnapjancs szórakozásokból.

Befejezésül meg kell még emlékeznünk a fentebb már említett béreleti viszonyról és a báli napok elosztásáról az albérlők között. Pest-Budán a báltartási jog összefüggött a színházak béreletével. Ha tehát valahol, nyilvános helyiségben nyilvános bált rendeztek a farsangi idő alatt, akkor a díjat a színházi főbérlőnek kezeihez kellett fizetni. 1780-ban a báltartási napok rendezetlenségét szabályozta a tanács Hacker József és Häuszler Sebestyén hétválasztói tulajdonos között, amely megállapodás következtében az álarcos-bálokot Hacker a hétfői, Häuszler pedig a szerdai napokon tarthatták meg. Később a helytartótanács módosította ezt a megállapodást és mind a két napot engedélyezte mind a két bérlő számára. Még később megkapták a vasár- és ünnepnapokra vonatkozó jogot is, azonban olyan kikötéssel, hogy a hétköznapok hétfő-szerda és kedd-csütörtök csoportosításban szerepelhetnek. A Hétválasztó a hétfő-szerdát, a Hacker-szála pedig a kedd-csütörtöki napokat választotta.²⁰

1800-ban, mikor bebizonyosodott a tánctermekek jövedelmezősége és a külvárosok erősebb lendülettel léptek a fejlődés útjára, egyre-másra nyíltak meg az új tánctermekek, melyek főleg az olesó örömök tanyáivá lettek. Ettől az évtől találunk említést a Rác-, a Szép Juhászné-, a Nagy pipa-, a Két török-szálákról, továbbá a Gatyások-, Fiakkerek-, Favágók-szálájáról és a híres „Fekete-Redoute“-ról. Mind híres büntanyái voltak a világvárossá fejlődő Pestnek, azonban ismertetésük már nem tartozik e cikk keretei közé.

Amint az elmondottakból látjuk, a bálozás kedvelt szórakozása volt a pesti polgárnak és egyik jövedelmi forrása a városnak. Sőt Pest és Buda hatóságai között meglehetősen nagy volt a vetélkedés, mert számtalan esetben megtörtént, hogy a Pesten felragasztott budai báli meghívót a pesti főkapitány irgalom nélkül letépette a falakról, amit persze a budai kapitány viszonzott a Pestre invitáló falragaszokkal. A kölesönös vetélkedésnek azután hónapokig tartó levélváltás és veszekedés lett az eredménye a két városkapitány között és a bálczó közönség ezen is mulathatott.²¹

Romhányi István.

A pesti hangszerkészítők küzdelme a külföldi behozatal ellen.

Klauzál Gábor földmívelés-, ipar- s kereskedési miniszter Budapesten 1848 június 4-én 1505/212. sz. a. leiratot intézett Pest városa közönségéhez, melyben haladék nélkül felvilágosítást kívánt a pesti „zeneszerészeknek“, azaz hangszerkészítőknek Péter Vendel és Placht Mihály ellen tett panasza dolgában.¹ Hogy — különösen mához viszonyítva — gyorsütemű volt az ügykezelés, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a 4-én kelt leiratot 7-én iktatták a pesti tanácsnál s már 9-én a tanácsülés oly határozatot hozott,

¹⁹ L. 18. és 19. alatt.

²⁰ Fővárosi levéltár. Pesti választott polg. iratai, 264/b.

²¹ Thallóczy Lajos: A budapesti farsang történetéből. „Fővárosi lapok, 1880. évf.,

14. szám.

¹ Pesti levéltár: Int. a. n. 8908.

hogy „a fennforgó körülmények az előírományok nyomán haladék nélkül felterjesztendők“. A mozgalmas év napról-napra oly meglepetéseket és változásokat hozott magával, hogy elmúlt a lehetősége annak, hogy a hangszerkészítők sérelmei elintézhetőek legyenek, de maga a panaszos beadvány s annak mellékletei megérdemlik, hogy foglalkozzunk velük, mert belevilágítanak a megélhetés körüli viaskodások és az örök emberi ravaszkodások és furfangosságok érdekes szövevényébe.

A harc a hangszerkészítők céhe és két kereskedést űző hangszerkészítő, nevezetesen Péter Vendel és Placht Mihály, illetőleg az ezeket feltűnően támogató tanács között folyt.

A hangszerkészítők céhe, amikor a felelős minisztériumokat megalkották, elérkezettnek látta az időt ahhoz, hogy az évek óta tartó huzavonának véget vessen s igazának érvényt szerezzen. Panaszát szóbelileg kellett először előterjesztenie, amikor is felszólította a minisztérium a céhet, hogy a tanáchoz intézett beadványát — nehogy elfektessék — a miniszternél nyújtsa be. Erre utalnak a tanáchoz intézett és 1848 május 8-án kelt beadvány kezdő szavai: „Ministeriális parancs következtében...“ Most nem közvetlenül a céh a támadó fél, hanem a hangszerkészítő legények összesége, míg a céh a bizonyító s a pártoló hatóság, mely előterjeszti a legények következő, sajnós, keltezetlen, nyilatkozatát:

„Auf Aufforderung unseres Ober Vorstehers Hr. I. Pacht unsere Verhältnisse, Wünsche und Klagen an ein hohes Ministerium zu unterbreiten, erklären wir folgendes:

Da wir mit unseren Verhältnissen ganz zufrieden sein könnten, wenn die Handlungen nemlich die des Wendelin Peter mit ausländischen Piano-Forte und die des Michael Placht mit Blas- und Streich Instrumenten jeder Art nicht hier wären, so haben wir keine andere Bitte an das hohe Ministerium, als besagte Handlungen, die ohnediess auf ungerechtem Wege eingeschlichen, aufzuheben, indem dadurch die hiesigen Instrumentenmacher mehr Arbeit bekommen, auch auf solide und künstliche Arbeit die Gehülfen verwenden könnten, indem jetzt blos das Gewöhnliche kann gemacht werden, um mit den auswärtigen ordinären Arbeiten konkurieren zu können.

Pest: 18 $\frac{7}{5}$ 48.

Heinrich Kracht
Heinrich Rapp
Michael Salövsy
Salövsy Károly
Szabó Péter
Veres István
Neuba[u]er Lórentz
Franz Spirus
Johann Weis
Josef Pilhofer
Franz Wild
Ludwig Birg
Schneider August

Joh: Jos: Kaunitzky
Claviermacher
Johann Tiefenbrunner
W: Gottfried
Fridrich Salövsy
Johann Sperl
Karl Oberenzer
Martin Rozdalowsky
Brandl Karl
Franz Pawelka
August Warlitzer
Ferdinand Hochberger
Karl Tazelt

E beadványból kiviláglik, hogy az iparosok a kereskedők ellen lépnek fel, kik gyári, tömegeikkel s — okvetlenül — olcsóbb áruikkal nem kívánatos versenytársak voltak. A céh a legények nyilatkozatát be-

mutatva hozzáfűzi, hogy panaszkodunk igaz s a két kereskedés „létezését pedig csupán a városi tanács néhány tagjainak köszönhetjük“. A vád minden-
esetre kemény, nehezen is bizonyítható, de amint látni fogjuk, úgy Péter
Vendel, mint Placht Mihály ügyeit a tanács a feltűnően kedvező előad-
mányok alapján mindig jóindulatúlag kezelte, úgyhogy nem csudálható,
ha a céh ebben részrehajlást látott.

A hangszerkészítők céhe, mely 19 esztendeig tartó huzavona után
1836-ban kapta meg privilégiumát, méltán botránkozott meg azon, hogy
Péter Vendel zongorakészítőmester, kinek atyja a céh megalakulásakor
annak tagja volt, a munkát abbahagyva, idegen, nevezetesen készen be-
hozott bécsi zongoráknak árusításával rontja keresetüket. Törvénytudó
jogással megfogalmaztattak egy előterjesztést, mely sorba kimutatja,
hogy a tanács mily módon játszotta ki a helytartótanácsi rendeleteket, mi-
módon magyarázta a törvénycikkeket, hogy végre is Péternek Budán
— hol hangszerkészítő céh nincs — is van zongoraüzlete és Pesten
is. „Ezen iszonyú igazságtalanság ellen mi még 1845. évben a m. k. hely-
tartótanácsához folyamodtunk, honnan e tárgy minden irományaival együtt
a kir. kancelláriára felterjesztetett, de válasz arra mai napig sem érke-
zett és Péter Vendel szabadon folytatja törvénytelen kereskedését.“

Péter Vendel régi pesti orgona- és zongorakészítő családból való.
Péter Ignác nevével már 1809-ben találkozunk, amikor a magyar ujság-
ban¹ hirdeti, hogy „a Hatvani kapun kívül, a Fehér hattyúnál találhatik
két orgona az ottan lakó orgonacsinálónál“. Innen 1816 után a Lipótvárosi
templom mellé költözött. Azok között volt, kik 1817-ben aláírták a hang-
szerkészítő céh privilégiumát kérő folyamodványt.² Ama kevesek egyike
volt, ki megélte a privilégium elnyerését, mert ezt csak 1836-ban kapták
meg. Ekkor Péter Vendel már évek óta szintén zongorakészítőmester volt.
1834-ben az Uri-utcában lévő Trattner—Károlyi-féle 612. sz. átjáró házba
költözött, hol új és régi legjobb fajtájú zongorákkal szolgált a vevőknek.³
Eszendőre, a vásár előtt hirdetést tett közzé, hogy nála több egészen új,
igen jó s nála készült zongora kapható. Anélkül, hogy dícsérni kívánná
a hangszereket, felszólítja a vevőket, győződjenek meg zongorái ízlés
formájáról és kitűnő hangjáról. Ajánlkozik arra, hogy régi zongorák el-
adását vagy elcserélését közvetíti, végül hogy zongorákat mérsékelt árcu
kölcson ad. Itt már előtérbe lép a kereskedői szellem. A céhnek nem is volt
vele baja addig, míg iparosból kereskedővé nem lett, azaz saját készítmé-
nyei helyett idegenéit nem árusította. A céh panaszos beadványa 1836-tól
kezdve sorolja fel a Péter okozta sérelmeket, melyek lényegükben a kül-
földi készítmények árusításából s ilyképen a hazai ipar rontásából, illető-
leg a megélhetés megnehezítéséből állanak.

Péter Vendel zongorakészítő erős üzleti érzékű férfi volt, ki emellett
jóakarókat is szerzett magának. Zongoraterme ismert volt Pesten — hiszen
még kisebb hangversenyeket is tartottak benne —, nem csodálandó tehát,
ha rájött arra, hogy jobb üzlet kész zongorákat eladni, mint ilyeneket
készíteni. Ehhez járult még valamilyen, a kezét ért sérelem, ami a munká-
ban akadályozta, miért is igyekezett üzletét kiterjeszteni. Átment tehát
Budára, letelepülési engedélyt kapott s ennek alapján 1841-ben a budai
tanács megadta néki a kért engedélyt arra, hogy a Tabánban üzletet nyis-
son, amelyben saját készítésű hangszereit árusíthatja. Péter ezzel nem
elégedett meg, hanem a helytartótanácsához fordult jogbővítésért s azon

² Hazai és Külf. Tudósít. 1809. I. fo. 36. sz. és 1816. I. fo. 1. sz.

³ *Isoz K.*: A pesti hangszerkészítő céh megalakulása. (Zenei Szemle, 1927. 4. sz.)

⁴ Verein. Ofen-Pesther Ztg. 1834. VI. 5. és 1835. VIII. 20.

a címen, hogy Budán hangszerkészítő céh nincs, a külföldről behozott hangszerek árusítását is megengedte a helytartótanács, oly kikötéssel azonban, hogy ez az engedély Pestre, az ott felállított hangszerkészítő céh előjogai folytán, nem érvényes. Péter azonban e kikötéssel nem sokat törődött s vígan árusított idegen, elsősorban bécsi készítésű zongorákat. Ez ellen ismételten panaszt tett a céh s a helytartótanács ismételten kiadta a rendeletet, hogy e szabálytalanságot a tanács szüntesse meg, sőt arra is utalt, hogy a két testvérvárosban lévén letelepülési engedélye s kétféle foglalkozást üzven (Budán kereskedő, Pesten iparos), így az árucsempézsézt nem lehet megakadályozni. Később már elrendelte, hogy Péter költözzék át Budára. Ez ellen legfelsőbb helyre benyújtott folyamodványára 1845 áprilisában a Budára költözés kötelezettsége alól ugyan mentesített, de a pesti árusítástól tovább is eltiltatott. De csudálatos módon e szigorú rendeleteknek a tanács érvényt nem szerzett s Péter, amikor már látta, hogy ebből baj lehet, zongoraeladásra kért kereskedési engedélyt. Ezt az ügyet a tanács 1845 szeptember 13-i ülésén Lechner Károly tanácsnok referálta. Előadásának¹ lényege, hogy Péter budai kereskedésével a budapesti közönségnek nagy hasznára volt, mert nem kellett „akár milly zongorát iszonyú áron a helybeli zongora mesterektől megvenni“ s a legjobb bécsi zongorákat illendő áron kaphatta nála. Különösen télen nehéz a közönségnek Budára mennie s a megvett hangszert a Dunán áthozatnia, pedig a vásárlók zöme pestiekből telik ki. Péternek a Vadász-utcában és a 3 Dob-utcában van háza, összesen 12.000 forint értékben, ami elégséges vagyon a kereskedői jog megadhatására. E jelentés alapján a tanács a kereskedési jogot a következő határozattal adta meg: „Jelentettek szerint folyamodó, ki sérült kezével maga zongorákat nem készíthetvén, csupán idegen zongorák árulásával keresheti élelmét, a kérdéses kereskedés üzésére kívántató vagyonértékkel el lévén látva, miután neki hasonló, zongorákkal kereskedhetés Budán már megengedett, ugyanannak a kért kereskedési engedély az 1840 : XVI. t.-c. 5. §-a értelmében csupán új zongorákra korlátolva megadatik.“ Egyidejűleg a szegényintézetek javára fizetendő 30 pfrt taksát vetettek ki rá. Ezt ugyancsak szívesen fizette, mert ezen engedély mögé, mint erős sanc mögé vonhatta magát a további megtámadtatások elől. A céh beadványában meg is támadja amiatt Lechnert, a javaslattevő szenátort, mondván, hogy az ügy előiratait kézzakarva nem említette s így nyíltan hamis jelentést tett, ami ellen a legfelsőbb helyen panaszt is tettek. A továbbiakban kifejti a céh (illetőleg valamelyik pesti ügyvéd), hogy a hivatkozott §-t rosszul magyarázták. Anélkül, hogy a jogászai okfejtést lépésről-lépésre követni kívánnók, a végkövetkeztetésre térünk át, mely szerint iparos saját készítményét árusítja, a kereskedő a máséit, viszont aki iparosnak készült, az nem lehet kereskedő, mert annak, miként az iparosoknak is, bizonyos szabályoknak megfelelően kell saját hatóságuk (céh, illetőleg kereskedők gremiuma) által felszabadíttatniok, illetőleg felvétetniök. Péter Vendelin tehát nem lehet kereskedő, mert iparos. E jogi álláspontnak nem szabad elhomályosulnia, mert ez a szabad királyi városok iparossága szempontjából a lét vagy nemlét kérdése. Utolsó érvül még azt is felemlítik, hogyha Pétert kézsérülése a munkában meg is akadályozza, iparát mégis folytathatná, mint ahogy a mesterek özvegyei is tudják volt férjük iparát folytatni.

Placht Mihály hegedűkészítő-legény úgy vélte, hogy a Péter Vendel által adott példát ő is követheti s a tanácstól 1845-ben külföldi hangszerek eladására kért engedélyt. Ezt a céh tiltakozó beadványa dacára a referens

⁵ Pesti lvt. Int. a. n. 8908.

úgy adta elő, hogy a tanács a kért engedélyt megadta, mire a céh panaszát a helytartótanácsához terjesztette fel. Megint megindult a pesti városi tanács és a helytartótanács közötti iratváltás, amelyben ez utóbbi a törvénynek kívánt eleget tétetni, míg az előbbi, semmi tagadás benne, azokat kijátszani igyekezett. E csatározás megérdemli figyelmünket. 1846 december 2-án a helytartótanács elrendeli, hogy Plachtnak üzletét további intézkedésig nem szabad megnyitnia, annyival inkább, mert Péter Vendel kérelme is elutasított. A december 12-i tanácsi határozat kimondotta, hogy: „Ezen kk (kegyelmes) parancsnak Péter Vendel iránt már elég tétetvén (persze az újabb engedélyről bölesen hallgat), Placht Mihályra nézve közelebb teljesíteni fog.“ Megindult erre a panaszbeadvány, ennek alapján a helytartótanácsnak 1846 január 20-i rendelvénye, mely Plachtot kereskedésétől azért tiltja, mert ez a „hangszerkészítők céhe szabadalmi levelének tartalmával ellenkezik“. Csudálatos módon Placht igen hamar értesült e rendelvény tartalmáról s elég ideje volt ahhoz, hogy végrehajtásának felfüggesztéséért a rendelvény bemutatását megelőzőleg folyamodhassék. Ilyképen a helytartótanácsi rendelvény felolvasását megelőzően előterjeszthette a referens Placht kérvényét, melynek figyelembevételével hozták meg 1846 február 11-én a felsőbbbségi rendelkezést enyhítő következő határozatot: „Placht Mihály részéről benyújtott és mai napon 2216. sz. a. tárgyalt esedezvényben előadott okoknál fogva, már megszerzett áruinak eladására f. é. Sz. Jakab napig (tehát július 25-ikéig) idő engedtetvén, e kk. intézvény az illetők értesítése végett Terezy Szilárd t. tanácsnok úrhoz utasítatik.“ Ezt az időt utóbb a városi tanács Szt. Mihály-napjáig (szeptember 29.) hosszabbította meg. Erre már a helytartótanácsot is elhagyta a béketűrés és augusztus 11-én (Kisasszony hó) szigorúan ráírt a tanácsra, hogy a „zeneszerkészítők“ céhének beadványából értesült arról, hogy nemcsak multkori rendelvényének nem tett eleget, hanem még határidőhosszabbítást is adott, ezért a „városi tanácsnak ebbeli önkényes eljárása szigorú rosszálása mellett ezennel szorosan meghagyatik: miszerint nevezett Placht Mihál boltját a jelen intézvény vétele után azonnal zárassa be“. Kibúvót itt is találtak, mert a határozat úgy szólt: „Placht Mihál tanácsilag mesterré már felvétetvén, és remeklés alóli felmentése iránt a nm. m. kir. helytartótanács megkértevén, ez alázatosan feliratik; Terezy Szilárd t. tanácsnok úrnak egyébként meghagyatván, hogy Placht Mihál boltját további rendelésig zárassa be.“ Mi volt a további rendelés? Az, hogy már tíz nap mulva, azaz szeptember 21-én bemutatják Placht kérvényét, melyben azért folyamodott, hogy a vidéki vásárokon való részvétel céljából ajtaját megnyithassa. Erre ugyanaznap a következő bő és többféle magyarázatot kibíró határozatot hozták: „Az esedezőnek megengedtetik, hogy boltjának ajtaját a kért végre felnyithassa, oly megszorítással mindazonáltal, hogy ugyanazon boltját helybeni eladásra további rendelésig ne használhassa, miért ezen esedezvény önalkalmazásul Terezy Szilárd h. tanácsnok úrnak kiadandó leszen.“

Amikor ezeket a Pesti Zeneszerkészítők Szabadalmas Községe 1848-i beadványában sorba elmondja, hozzáteszi még, hogy a tanács „ily példátlan engedetlenség és a felsőbb hatósági rendelvényeknek fonák kijátszása“ által Plachtot sokkal több előjoghoz juttatta, mint amennyit „még belföldi gyárnok sem bírt“ s amit a törvény engedélyez, mely utóbbi „a hazai iparnak előmozdítása tekintetéből“ külföldi áruk eladását csak országos vásárokon engedélyezi. „De mindez még nem elég“ folytatja a céh, mert Placht merészségét azzal tetézi, hogy ezt a „kitudja mily úton“ személyére nyert engedélyt kiterjesztette s cégtábláján ez olvasható: Placht Testvérek. E bitorlás ellen felszólaltak, de eredményt nem értek el.

E háromrendbeli terjedelmes beadványt foglalta össze a céh május 8-i előterjesztésében, amelyben nyomatékosan utal a hazai ipart részint Péter Vendel, részint a „esehországból kivándorolt hegedűkészítő legény“ Placht Mihály részéről ért károsításra, valamint arra, hogy a tanács egyoldalú, igazságtalan s érdekelt tanácsnokok javaslatai alapján intézkedett. Miután a márciusi napok, illetőleg az 1848. évi XXIII. t.-c. a város régi szervezetét eltörülte,¹ a céh is igen bátor lett s elmondja, hogy „sokat lehetne itten felhozni, hányféle kigúnyolást kellett szenvednünk, midőn a legigazságosabb helytartótanácsi intézvények teljesítését az illető tanácsnoknál sürgettük. De az mostan már rajtunk nem segít, s az idő úgy is sújtotta a bűnösöket! meglegészünk, ha most lesz segítve a dolgon.“ A továbbiakban kevésbé hízelgően nyilatkoznak a megvesztegethető tisztviselőkről, sietve hozzátéve, hogy „ez nem rágalom“ „Placht emberei maguk nyíltan beszélték“ kinek mit fizetett s hogy „nem különben köztudomású tény, melyik tanácsnok pénzeivel dolgozik Péter Vendel.“ Jó, hogy nem mondja meg nevét, így az incompatibilitást még nem ismerő tisztviselő nevét elnyelte a feledés tengere. De fennmaradtak a céhnek jogos kívánásai. Ezek abban összpontosultak, hogy úgy Péter, mint Placht boltja zárassék be. A legfontosabb indító okok, hogy: „külföldi portékákkal annyira elárasztják a várost, hogy minálunk a munka majd egészen már megszűnt, hogy a törvénytelen kereskedés a honi ipar előmozdítása eszméjével meg nem egyeztethető“ s végül hogy „mi képesek vagyunk munkáinkkal a közönség szükségeinek s kívánatainak tökéletesen megfelelni; mi részben bizton hivatkozunk az eddigi magyar iparkiallításokra és ezen egyesület által nyert megjutalmazatásainkra.“

A külföldi behozatal ellen hadakozó s a belföldi ipar támogatását kérő eme beadványt „a pesti zeneszerkészítők szabadalmas községe“-nek tagjai sajátkezűleg írták alá, és pedig a következők: Pacht János előljáró, Johan Haueis Underforsther, Ferdinand Komornyik orgonakészítő, Zobel Károly zongorakészítő, August Stark, Wilhelm Schwab, Franz Tichinand, Bereszászy Lajos, Bernhard Bredel, Karl Bleszner, Batzelt Ferdinánd, Johann Schweitzer Geigenmacher, Chmel Joseph, Franz Nagy Meister, Joseph Schunda Meister, August Bleszner Meister, Ludvich Bárány.

Tizenheten voltak mesterek, kik közül Pacht, Bredel, Blesznek (Ágost), Nagy, Schweitzer, még a céh első gárdájából valók voltak, míg többen hosszú ideig tartották fenn nevüket, így Schweitzer a hegedűkészítő, Bereg-

⁶ Az április 11-én szentesített 1848. évi törvényekben a szabad királyi városokról szóló XXIII. t.-c. is foglaltatott. A pesti tanácsban az április 19-én közzétett törvényekből április 25-én Szemer Bertalan belügyminiszternek a városi törvényre vonatkozó rendeletét tárgyalták. E rendeletből minden sérelmet szenvedett ember e sorokat jegyezte meg legjobban: „azon százados visszaélés, mely a községi igazgatás hatalmát kevésnek kezébe örökítvén, az érdekelt polgárok üdvös befolyását kirekeszté, igazságos választási és tanácskozási rendszerré változtatott“. E törvény életbeléptetése új tisztikart jelentett s a hangszerkészítő céh beadványában foglalt kitétel, hogy „az idő úgy is sújtotta a bűnösöket“, erre vonatkozhatik. A június 13. és 17-e között lezajlott tisztújítás teljesen megváltoztatta a város vezetőségének képét. Majdnem csupa új ember került abba. A Péter-Placht-ügyben szerepelt s névszerint ismert tanácsnokok közül Terezy Szilárdot újra megválasztották. A választók egy része azon békétlenkedett, hogy Lechner Károlyt nem jelölték. Az ő s Hochecker József h. tanácsnok jelölése érdekében küldöttséget is menesztettek a miniszterelnökhöz, aki azonban a jelöltek névsorán mit sem változtatott, hanem utalt arra, hogy a választmánynak törvényadta joga van, hogy a közvéleményt figyelembe vehesse. Időközben azonban már annyian leszavaztak, hogy újabb módosításra nem volt szükség. (L. Wildner Ödön: Tavasz ébredése a pesti és budai városházán. Városi Szemle, 1927. 624—29. 1.)

szászy a hírneves zongoragyáros, Chmell üzlete nevében még fennáll, Schunda műhelye gyárrá fejlődött s ma is működik.

Ha a nagy idők forгатagja s az ezt követő idők eseményei elintézetlenül is hagyták a zeneszerkészítők szabadalmas községének beadványát, mindenesetre kettős tanulsággal szolgál, egy az, hogy száz évvel ezelőtt már fejlett, támogatást érdemlő hangszeriparunk volt, másik pedig az, hogy szívós kitartással, céltudatos munkássággal és felsőbbbségi védelem mellett ma is tudnók hangszeriparunkat az idegen gyári készítmények áradatával szemben tovább fejleszteni.

Isoz Kálmán.

A Ferenciek-terén állott közkút.

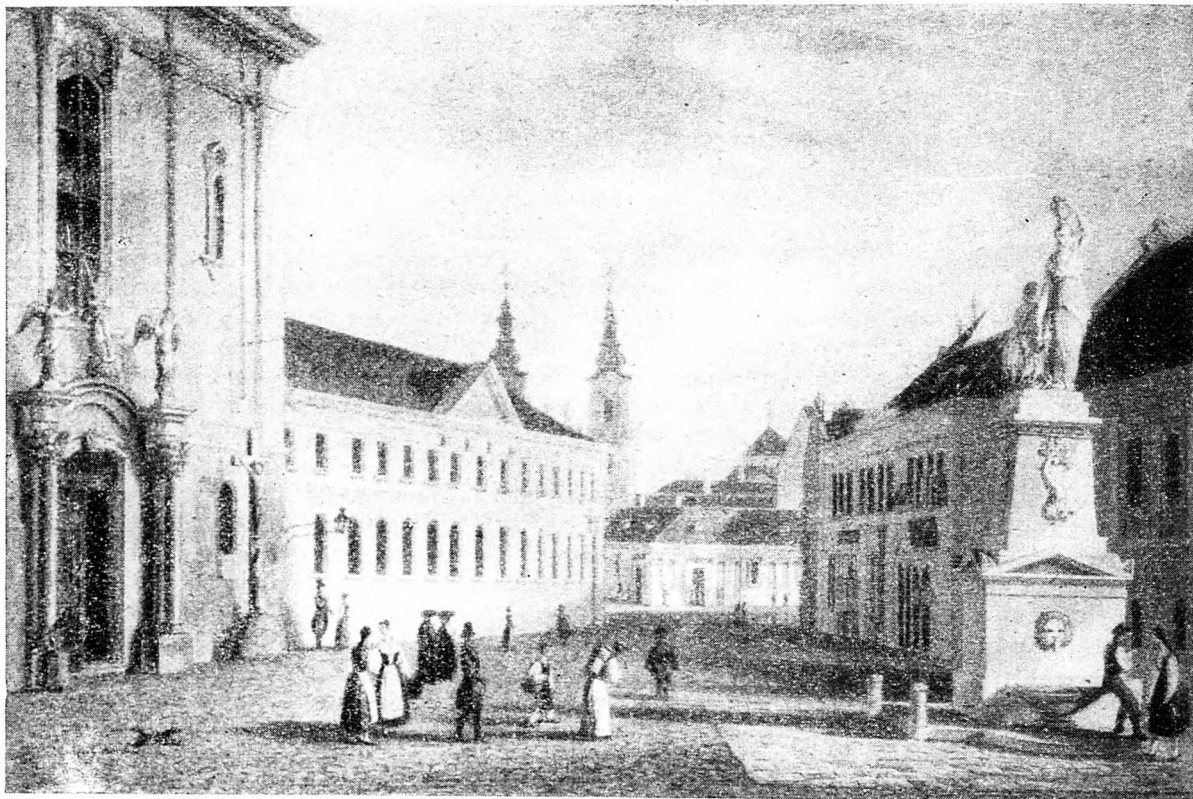
A száz év előtti Pest még oly szegény volt közttereit díszítő emlékművekben, hogy Dorffinger 1827. évi Wegweiser-jében (317. l.) csupán a Szervita-téri Mária-szobrot és a Sebestyén-téri Sebestyén-szobrot tartotta megemlítendőeknek. E szobrok közül a Szervita-téri Mária-szobor még ma is az eredeti helyén áll, ellenben a Sebestyén-szobor a Sebestyén-térrel együtt eltűnt az 1897—1898. évi nagy városrendezéskor. Annál figyelemre méltóbb az a néhány ma is meglevő kútszobor, melyek nem állanak ugyan eredeti helyükön, de első tanúságai a polgári műízlés fejlődésének.

A Ferenciek-terén állott közkút eredetileg fából épült s csak 1828-ban, mikor újjáépítése vált szükségessé, foglalkoztak először kőből való rekonstrukciójával. Az erre vonatkozó, 1828 július 16-án kelt bizottsági jelentés abból indult ki, hogy a Ferenciek-tere Pest város legszebb közttere s ennek következtében művészi kivitelű kutat kíván. Felhívtak tehát több építő- és szobrászművészt, hogy készítsenek terveket és költségvetéseket s e felhívásra Landau Lénárt rajztanár, Pollák Mihály építőmester, Kronberger János kőfaragómester, Dunaiszky Lőrinc szobrász, Kauser József kőfaragómester, Kasselik Ferenc építőmester és Bauer Mihály szobrász adtak be kútterveket. E tervek közül három, t. i. a⁴ Kronberger Jánosé, Bauer Mihályé és Dunaiszky Lőrincé nyerték meg a városi tanács tetszését s további tárgyalásra a gazdasági bizottmánynak adták ki az ügyet. Az elfogadott tervek mind monumentális jellegűek voltak: Kronberger Nep-tun-kutat, Dunaiszky Mózes-kutat, Bauer pedig Ferenc császár-kutat tervezett, amint eredetiben fennmaradt rajzaikból látható. Éppen ezért a gazdasági bizottmány azon álláspontot foglalta el, hogy a tervezet kutak túl nagyok a kisméretű Ferenciek-teréhez viszonyítva s felszólította a tervezőket, hogy bemutatott terveiket kisebb méretekre dolgozzák át. Az ily módon átdolgozott tervek közül a városi tanács 1828 október 21-én tartott ülésén a Dunaiszky Lőrinc tervét fogadta el kivitelre, a választott polgárság pedig azon óhajást csatolta hozzá, hogy az új kút márványból készí-tendő el.

Ezzel az ügy egyelőre lezárult s csupán 1834 március 11-én került újból napirendre, amikor is a gazdasági bizottság ülésén újból foglalkozni kezdtek a kút helyreállításának kérdésével. Minthogy a kútnak fából való helyreállítása 300 forintba került volna s 1828-ban már megegyeztek a kútnak kőből való rekonstruálásában, amire különben a Szépítő Bizottság is ismételten felhívta a város figyelmét (von Zeit zu Zeit zu Erinnerung gebracht wird auf die Errichtung öffentlicher Brunnen mit Statuen zur Zierde der Stadt gehörigen Bedacht zu nehmen), minthogy továbbá Fessler József kőfaragómester hajlandó volt 1120 forintért a kivitel olyanformán elvállalni, hogy a költségben az Uhl által végzendő szobrászmunkák is

bemfoglaltattak, minthogy végül a szobrászmunkák végzésére úgy sem volt szokás árlejtést hirdetni (über Bildhauerarbeiten gewöhnlich keine Licitationen abgehalten werden): a gazdasági bizottság Fessl József ajánlatának az elfogadását ajánlotta annál is inkább, mert a felmerülő 1120 forintból 200 forint magánadományokból gyűlt össze s a városi pénztárból csupán 920 forintot kellett e célra rendelkezésre bocsátani.

A felmerülő költségek engedélyezésére a magyar kamara volt hivatva s a városi tanács 1834 március 24-én bejelentette a kamarának, hogy a kút

A Ferenciek-terén állott közkút.

helyreállítására multhatlanul szükség van s a nádor útmutatásának megfelelően kőkutak kívánnak a régi fakút helyére állítani (cum per talem structuram etiam benignae serenissimi Caesareo-Regii Principis et regni palatini inuentioni, via regiae commissionis decoratoriae datae... satisfiat.) Minthogy pedig az árlejtésre kitűzött határidőben egyedül Dunaisky Lőrinc szobrászművész jelent meg, Fessl József kőfaragómester 1120 forintos tervzetét fogadták el kivitelre, amire magánadományokból 200 forint gyűlt össze, tehát csak 920 forint esnék a városi pénztár terhére. A kamara nem támasztott nehézségeket a kivitel elé s 1834 június 18-án megadta az engedélyt a kút felépítésére. Ezzel azonban csupán a feladat egyik része nyert megoldást, mert a kút szivattyúszerkezete is elavult s az 1835 február 4-én tartott árlejtésen Sturtz József kűtmestert bízták meg a munka kivitelével, amihez a kamara szintén hozzájárult. (Int. a. n. 4919.)

Ilyenformán az 1835. esztendő tekinthető a Ferenciek-terén állott kút keletkezési idejének s ez a kút mindaddig ott állott, míg a nagy város-szabályozási munkák útjába nem jutott s ki nem vitték Kőbányára, ahol most is áll.

A vizivárosi Aranyhajó-vendégfogadó és II. József emléktáblája.

A budai Viziváros egyik legrégebb ismert vendégfogadója az „Arany hajó” volt.

Eddig csak annyit tudtunk róla, hogy a Batthyányi-téri Szt. Anna plébániatemplom közelében, a Fő utcában volt, de pontos helyét még senki ki nem derítette.

Nevezetes ez a fogadó már azért is, mert az 1777. augusztus 12-én a Vizivárosban kitört tűzvész alkalmával József császár személyes megjelenésével és intézkedéseivel mentette meg a leégéstől.

Erről több ízben megemlékeztek, így legutóbb Schoen Arnold is a „Pest-budai Művészeti Almanach az 1919. évre” című munkában, azonban vagy hézagosan, vagy téves adatokkal, miért is nem tartom fölöslegesnek, ha ezt az eseményt újból elismételek.

A Pressburger Zeitung 1777. évi augusztus 20-án megjelent 67. száma a következőket írja erről:

„Se. Majestät der Kaiser... trafen sammt Sr. königl. Hoheit dem Erzherzog Maximilian am 12. (August)... Nachmittag um 3 Uhr in Ofen ein, eben zu einer Zeit, da in der Wasserstadt ohnweit der Pfarrkirchen Feuer auskam, welches mehr denn 8 Häuser in die Asche gelegt. Verschiedene Briefe vom nämlichen Inhalt können die grosse Sorgfalt Sr. Majestät nicht genug anrühmen, welche Allerhöchstdieselben alsobald angewendet, um das bevorstehende Unglück so viel möglich zu mildern und den Schaden der Einwohner auf alle Weise zu verringern.“

II. József tehát nem lakott a fogadóban sem ez alkalommal, sem máskor, legalább is ennek szorgos kutatásaim dacára semmi nyomát nem találtam. Lakott azonban a közelben levő Fehér kereszt-fogadóban (mai Batthyány-tér 4. számú rokokóstílusú ház) két ízben is, amint azt megállapítanom sikerült, de erre ez alkalommal nem térek ki.

Ugyanerről a tűzvészről újból megemlékezik a Pressburger Zeitung 1779. évi július 3-i 53. száma és pedig abból az alkalomból, hogy a vendégfogadó, helyesebben vendéglő tulajdonosnője a tűzvésztől való megszabadulás emlékére emléktáblát helyeztetett el, amelyet azután 1779. június 21-én nagy ünnepély keretében adtak át a nyilvánosságnak.

Ekkor írja a nevezett lap, hogy a tűzvész délután egy órakor tört ki, és átesapott az Arany hajóra is. De lássuk szó szerint, mit ír róla tovább: „während dieser grossen Brunst waren Se. Majestät der Kaiser wie dazumal gemeldet worden, alsogleich gegenwärtig und Allerhöchstieselben haben sogleich in eigener Person ohneracht der Flammen, sich in das goldene Schiff begeben und mit Dero allerhöchsten Gegenwart und Anordnung solches gerettet, folgsam dadurch den wütenden Flammen weiteres schaden zu können, verwehret, die Wasserstadt errettet und die Wittfrau *Maria Magdalena Besenbach*, welche zween Söhne in Feldkriegsdiensten, den ältern als Unterlieutenant bey Anton Esterházy, den jüngern aber als Fahnenkadet bey Karl Lothrin-

gen Infanterie hat, vom Verlust des erwähnten goldenen Schifs, und ihres eigenen gegenüber habenden Wohnhauses so gleichfalls in Flammen stand, und in das äusserste Elend hatte versetzt werden können, allergnädigst erhalten. Weilen sie nebst Gott ihre Erhaltung niemand andern, als Seiner Majestät dem Kaiser zu danken hat, so hat auch selbe zum ewigen Gedächtnisz aus Dankbarkeit bey Wiederherstellung des goldenen Schifs auf den *neuen grossen Thor* gegenwärtige Innschrift mit *goldenen Buchstaben* tief eingraben lassen:

„Josephi II. Romanorum Imperatoris Debitae gratitudinis (ergo) aeternae memoriae.

Cujus augusta Praesentia, Cura & Vigilantia aedes istae manifesto incendii periculo flammisque feliciter ereptae sunt.

Anno MDCCLXXVII. Die 12 Mensis Augusti.

Welche Inschrift den 21. Junius 1779 dem Publiko mittelst Trompeten- und Paukenschall und Begehung einer besonderen Feyerlichkeit eröffnet worden.“

A fővárosi levéltárban az úgynevezett tulajdon-vallomási vagy örökvallási könyvek (Gewöhr-Bücher) segítségével sikerült megállapítanom, hogy az Arany hajó a mai Fő-utca 37. sz. alatt fekvő 2739 hr. sz. ingatlan, az úgynevezett Blum-féle gőzmalomnak a Fő-utcára eső épülete volt, amelyet az elmúlt 1927. év elején lebontottak.

Az első tulajdonosok, akikről a fentemlített örökvallási könyvek megemlékeznek „Titl. Frau Constantia Theresia Freyin v. Löwin vorhero Werleinin und dero selber beed leibl. Freylein Töchter Maria Theresia und Claudia Felicida geb. Werlein“ vagyis Löw báróné azelőtt Werleinné és két leánya Werlein Mária Terézia és Claudia Felicida.

Tőlük 1716. december 11-én Sikora Tamás vette meg 3000 fl.-ért. (Lib. 1. fol. 91.)

Azonban úgy látszik, nem tartotta

meg a szerződést, mert már december 30-án „ex jure refractus“ a városi tanács beleegyezésével eladták Pösenbacher Mihály polgári esztergályos és neje Katalinnak. (Lib. 1. fol. 92.) Ebben az időben a Fő-utca neve még Landstrasse = Országút és az épület szomszédja gr. Zinzendorff és örökösei, mivel ekkor még a Szent Anna plébániatemplom nem épült föl, mert alapkövét csak 1740-ben rakták le.¹

Bár a tulajdonvallomási könyvben ennek még nincsen nyoma, az épületnek már ekkor is „Arany hajó“ volt a neve, így hívták már 1695-ben, amint ezt Greischer Mátyás földmérő 1695-iki „*Zaiger über die Wasserstadt*“ című munkája bizonyítja.²

Ekkor, vagyis 1716-ban változtathatott foglalkozást Pösenbacher Mihály s lett esztergályosmesterből fogadós, vagy pedig mind a két foglalkozást tovább üzte.

Innen azután mindvégig, amíg fogadó-vendéglő az „Arany hajó“, a Pösenbacher-család volt annak a tulajdonosa.

Pösenbacher Mihályról és nejeről 1741. szeptember 11-én örökség útján átszállott Pösenbacher János Mihályra és nejére Mária Magdolnára. Ekkor a Fő-utca neve még mindig Országút (Lib. 2. fol. 101.). A ház és telek ekkor még nem teljes négyszög, a Duna felőli oldalon, a Hajó-utca felé (ma Vám-u.) egyik sarka 6° 3' hosszúságban 3°-nyira beszögellert és területe 680 □-öl.

Miután valamiben ez alkalommal a területet azalinnel nagyobbnak találják, a fölösleget a már ekkor épülő plébániatemplomnak engedik át. Ez időtájban vettek még két szemközt fekvő házat is. (Lib. 2. fol. 411. és 412.)

Pösenbacher Jánosról és nejeről 1764. május 26-án örökség útján fiúkra, József polgári esztergályos-

¹ Schams: Beschreibung d. Stadt Ofen. P. 163.

² Schmall: Budapest utcái és terei 38. o.

mesterre és ennek nejére Magdolnára szállott. (Lib. 2. fol. 412.)

Mikor halt meg Pösenbacher József, nem állapítható meg az örökvallási könyvekből. Annyi bizonyos, hogy 1777-ben, a tűzvész idején neje már özvegy és két felnőtt fia van.

1794. március 7-én (Iib. 5. fol. 38.) a következő bejegyzés foglaltatik: „Wir N. N. Bürgermeister etc. etc. Dasz Fr. Magdalena verwitt. geweste Pösenbacher dermahlig verhehl: *Oberstlieutenant v. Sándor* einen leeren Grund nächst den Goldenen Schiff, welchen Sie von der königl. Frey Stadt Ofen und mit Einflusz der E. Bürgerschaft pr. 110 fl. erkauffet....“

Ekkor tehát a telek teljes négyzögre egészült ki és özvegy Pösenbacherné már Sándor alezredesné.

1794. május 7-én az „Arany hajót“ anyjától fia, Pösenbacher Xav. Ferenc, a Károly főherceg gyalogezred kiszolgált főhadnagya (emeritirter Ober-Lieutenant) kapja meg. (Lib. 5. fol. 39.)³

Az 1849. október hó 5-én kelt bejegyzés szerint (Lib. 11. pag. 361) Pösenbacher Katalin, Pösenbacher Xav. Ferenc leánya, férjezett Schreiber gyermekei: Schreiber Károly, Mária, férj. Novák és Alojzia, férj. Wörös, mint atyjuk örökösei, átveszik az immár 811 □° nagyságú ingatlant és ugyanazon napon (Lib. 11. pag. 362) eladják 38000 konvenciósförintért, 3 ezüst huszast egy forintba számítva, az ekkor még miúdig „Arany hajó“ nevezetű épületet Fischer Jakab polgári börgyárosnak és nejének Graf Máriaának.

Így van ez bejegyezve az 1856. január 31-ével lezárt, ugyancsak a székesfővárosi levéltárban levő vízvárosi telekkönyvben 27 szám alatt. A melléte levő Szt. Anna-templom 26 számot visel.

Az I—III. kerületi telekkönyvi hivatalban fekvő telekkönyvben a

vonatkozó adatok a következők: 1335. sz. alatt az „A“ lapon tulajdonosok: Fischer Jacob (k. k. priv. Lederfabrikant) und dessen Gattin Maria geb. Graffl gemeinschaftlich zu gleichen Theilen“

1. No. 2302 Haus in der Wasserstadt No. 27 sammt Hofraum

811 □ Kl. B. 8.

2. No. 2365 Haus in der Wasserstadt No. 220 sammt Hofraum

505 □ Kl.

3. No. 6324 Haus in Maxengraben No. 438 samt Hofraum .. 684 □ Kl.

Blumen und Obstgarten 1 Joch 456 □ Kl.

Itt mellékesen említem meg, hogy a Maxengraben elnevezést 1847-ben Kuruclesre változtatták.

Ugyanitt 1859. március 8-i kelettel 386. sz. alatt bejegyezték, hogy az 1855. december 26-án meghalt Fischer Jakab hagyatékából gyámhatósági jóváhagyással a 27. sz. 2302. hr. számú ház a kiskorú gyermekekre, névszerint: Fischer Karolinára, Jakabra, Sándorra és Józsefre egyenlő arányban átíratott.

Ugyanebben a telekkönyvben 1867. október 18-án 2244. sz. alatt kelt bejegyzés szerint (8. sz.) az 1867. január 21-én a kiskorú árvák nevében kötött, a gyámhatóság részéről jóváhagyott szerződés értelmében az A + lapon foglalt 2302. hr. 27. sz. vízvárosi házat a Blum-féle gőzmalom részvénytársulatnak eladták.

Tulajdonkép a további bizonyítás már fölösleges lenne már azért is, mert a kataszteri hivatalban levő térképen a Szent Anna plébániatemplom melletti háztelek, amely a Blum-féle gőzmalomé volt, 27 házzal és 2302. hr. számmal van bejegyezve.

Azonban a teljesség kedvéért még megemlítem, hogy a régi budai 6667. sz. telekjegyzőkönyvben 1868. július 4-én a Blum-féle r. t. „Buda fővárostól megvette a főváros közönsége nevére írt 11015. h. sz. dunaparti teleknek a bemutatott térrajzon 11015 a. 1. hr. sz. jelölt 398¹/₃ □°-nyi részét“ és ezen telek-

³ A Pressburger Z. szerint a Lotheringeni Károly hg. gyalogezred.

részt a budai 2302. hr. és 27. számú házhoz csatolták. Ezen a telekre-
szen épült fel azután a tulajdonké-
peni gőzmalom.

1875. január 16-án (ugyanazon te-
lekjkönyv következő bejegyzése) a
leszámolás alatt álló Blum-féle gőz-
malom r.-t.-tól a tulajdonjog a Ma-
gyar Általános Hitelbankra kebe-
leztetett be.

A mostani budai telekkönyv 6667.
sz. betétében pedig az A) birtokla-
pon foglalt bejegyzés szerint az im-
már Fő-utca 37., Vám-utca 1. és
Margit-rakpart 25. és 26. sz. 2739 hr.
számú ingatlan a Hungária Egye-
sült Gőzmalmok r.-t. tulajdona s oda
A + 1 sorszám 14440. sz. alatt je-
gyezett be.

A gőzmalmot és lakóházat a mult
év elején lebontották és helyén most
üres telek van.

A II. József emléket megörökítő
emléktábla sorsa iránt kutatást foly-
tatván, sikerült azt a *Hungária*
Egyesült Gőzmalomok r.-t. Sorok-
sári-út 46. sz. alatti telepén, ahová
azt a lebontás után szállították, az
udvaron megtalálnom. A hatalmas
kőtábla két különálló darabból áll,
de nem teljes, hiányzik a két meg-
lévő darab közé eső rész, mintegy
80 cm hosszúságban s szövegét a
Pressburger Zeitungból kellett re-
konstruálnom. Érdeklődtem és ku-
taftam a hiányzó darab után, azon-
ban — sajnos — már nincsen meg,
valahol elkallódott.

A meglévő kődarabok méretei elég
tekintélyesek: egy-egy darab hossza
1.36 m, magassága 8.80 m, vastag-
sága 0.22 m. Egy-egy darab térfo-
gata tehát közel negyed köbméter
és súlya becslésem szerint négy és
fél métermázsa. Kőanyaga budafoki
foraminifera mészkő, amelyet a köz-
nap életben apró szemésés anyaga
miatt homokkőnek neveznek.

A tábla írásos felülete vörös fes-
téssel van bevonva s a betűk mélye-
désében okkerfesték nyoma látszik.
Ezek bizonyára későbbi eredetűek.

Mellékelt rajzban igyekeztem az
emléktáblát rekonstruálni. A hiányzó

1.36 m

ca 80 cm

1.36 m.

JOSEPHI II ✠ ROM A N O R U M ✠ IMPERATORIS

DEBITÆ · GRAT ITUDINIS · ERGO · ÆTERNÆ · MEMORIÆ

CUJUS · AUGUSTA · PR Æ S E N T I S · C U R A · E T · VIGILANTIA

ÆDES · ISTÆ · MANIFESTO · INCEND II · PERICULO · FLAM MISQUE · FELICITER · EREPTÆ · SUNT

ANNO · MDC CLXXVII · DIE · XII · MENSIS · AUGUST

méretet persze csak hozzávetve állapíthattam meg, mert a betűk méretei még egy-egy sorban sem teljesen egyöntetűek.

Kovács gondnok úr, aki volt szíves a táblát megmutatni, elmondotta, hogy azt a Nemzeti Múzeumnak már felajánlották, de onnan válasz eddig még nem érkezett. Elkértem tehát a székesfővárosi múzeum részére, amihez készségesen hozzájárult s én ezt még aznap, vagyis folyó évi június hó 5-én a székesfővárosi múzeumban Horváth Henrik úrral közöltem. Ma az emléktábla már a fővárosi múzeumban van s tovább is hirdetni fogja az előadott események emlékezetét.

Végül hálás köszönetemet fejezem ki Gárdonyi Albert szőfővárosi főlevéltáros úrnak, amiért szíves előzékenységével a kutatást számomra lehetővé tette és evvel az érdekes vendégfogadó pontos helyének megállapításához és a rajta elhelyezett helytörténeti szempontból értékes emléktábla felkutatásához és megmentéséhez hozzájárult.

Garády Sándor.

A Várszínház multja és jövője.

A közelmultban a napi és időszaki sajtó nagy érdeklődéssel foglalkozott a Várszínház jövő sorsával és egyéni szempontokból bírálták azokat a terveket és javaslatokat, melyek a színházépület felhasználását célozzák. A Várszínház jövője megérdemelte ezt az érdeklődést, mert dicsőségteljes multja sok emléket őrzött meg az utókor számára.

Mikor a budai karmeliták templomában 1776-ban utoljára kondultak meg a harangok és a feloszlatott rend tagjai elhagyták a kolostor esendes szobácskáit, senki sem gondolt az elhagyott épület és templom sorsával. Egyideig üresen állott a rendház és a templom, majd kereskedők bérelték ki áruraktárnak és a hatóság időközben elrendelte az épületek elárverezését. Az árverezés végrehajtását azonban megakadályozta II. József császár 1783. november 28-án kelt rendelete, mely a helytartótanács, udvari kamara és a hét személyes tábla Budára helyezéséről intézkedett. A három hatóság tisztviselői mozgalmas társadalmi életet éltek és igényeiket nem elégitette ki az a kultúra, melyet átköltözködésük idejében Budán találtak. II. József igyekezett tisztviselői számára minden kényelmet és szórakozást megteremteni. Különösen a színházi kultúra állott alacsony színvonalon, mert a budai „Vörös Sün“ és „Fehér Kereszt“ elkeseredett vásári „Hanswurst“-jai nem elégíthették ki a bécsi és pozsonyi művészekhez szokott urakat. A szegényes vendégfogadói színpadok nem vonzották a neves művészeket. Bulla Henrik, a pestbudai színházak bérlője vetette fel legelőször az eszmét és kérte a császárt, hogy a volt karmelita-templomot alakíttassa át színházzá. II. József kezdetben nem pártolta Bulla tervét, mert a Proviant-magazin dunaparti területén — hol később a budai népszínház, majd a kereskedelemügyi minisztérium épültek fel — akarta a budai színházat felépíttetni. Ettől a tervéből budai látogatása térítette el és megadta az előbbi terv kivételére az engedélyt, sőt felszólította Kempelen Farkas udvari tanácsost, hogy az átalakítási terveket és költségvetést készítse el. A híres tudós-feltaláló rövidesen elkészítette a templom átalakításának terveit és a költségvetést, melyet 28.362 frt 45 kr.-ban állapított meg. A pénzügyi kérdés megoldása hátráltatta kissé az átalakítási munkálatok megkezdését, mivel a vallásalapot azonnal kártalanítani kellett és Buda városának tanácsa erősen vonakodott a költségekhez hozzájárulni. 1787-ben mégis megkezdődtek a munkálatok és a színház 1788. év elejére elkészült. Kempelen az épület multjára és jelenére vonatkozó epigrammát akart a színház homlokzatára elhelyezni a következő szöveggel: „Ubi missae, nunc musae. Ubi taber-

lyozta II. József császár 1783. november 28-án kelt rendelete, mely a helytartótanács, udvari kamara és a hét személyes tábla Budára helyezéséről intézkedett. A három hatóság tisztviselői mozgalmas társadalmi életet éltek és igényeiket nem elégitette ki az a kultúra, melyet átköltözködésük idejében Budán találtak. II. József igyekezett tisztviselői számára minden kényelmet és szórakozást megteremteni. Különösen a színházi kultúra állott alacsony színvonalon, mert a budai „Vörös Sün“ és „Fehér Kereszt“ elkeseredett vásári „Hanswurst“-jai nem elégíthették ki a bécsi és pozsonyi művészekhez szokott urakat. A szegényes vendégfogadói színpadok nem vonzották a neves művészeket. Bulla Henrik, a pestbudai színházak bérlője vetette fel legelőször az eszmét és kérte a császárt, hogy a volt karmelita-templomot alakíttassa át színházzá. II. József kezdetben nem pártolta Bulla tervét, mert a Proviant-magazin dunaparti területén — hol később a budai népszínház, majd a kereskedelemügyi minisztérium épültek fel — akarta a budai színházat felépíttetni. Ettől a tervéből budai látogatása térítette el és megadta az előbbi terv kivételére az engedélyt, sőt felszólította Kempelen Farkas udvari tanácsost, hogy az átalakítási terveket és költségvetést készítse el. A híres tudós-feltaláló rövidesen elkészítette a templom átalakításának terveit és a költségvetést, melyet 28.362 frt 45 kr.-ban állapított meg. A pénzügyi kérdés megoldása hátráltatta kissé az átalakítási munkálatok megkezdését, mivel a vallásalapot azonnal kártalanítani kellett és Buda városának tanácsa erősen vonakodott a költségekhez hozzájárulni. 1787-ben mégis megkezdődtek a munkálatok és a színház 1788. év elejére elkészült. Kempelen az épület multjára és jelenére vonatkozó epigrammát akart a színház homlokzatára elhelyezni a következő szöveggel: „Ubi missae, nunc musae. Ubi taber-

naculum, nunc spectaculum.“ Ez az epigramma azonban erősen profán szelleme miatt nem kerülhetett az épületre.

A templomból átalakított „Várszínház“-ban a német színészek lettek az urak, de a magyar nemzeti színészet hajnala is ódon falai között virradt meg. Kelemen László első magyar „Játszó Színi Társaság“-a itt tartotta 1790. október 25-én első előadását. A német Budán nagy lelkesedést váltott ki a magyar szóvarázsa és ezentúl szívesen látták a magyar társulatokat a Várszínház színpadán. 1833 nyarán a híres kassai társulat egy töredéke vette birtokba a színházat és 1837. március 19-ig tartottak benne előadásokat. A kassaiak időszaka a legszebb és legküzdelmesebb időszak a Várszínház életében. Sok nevezetes dátum fűződik elnemcsüggedő akarásukhoz és ezek a dátumok mind gyémántként csillognak. Csak egyet említnünk a sok közül, az 1835. február 27-ét, mikor Bánk bán tragédiáját mutatták be. A kassai magyar színészek játéka után ismét a németeké lett a színház. 1870-ig uralkodtak benne. 1870-ben Aradi Gerő magyar társulata következett. Aradi nem bírta a színházigazgatás költéseit és alig pár hónap múltán átadta helyét a Nemzeti Színház színészeinek. 1871. január 1-től 1884-ig a Nemzeti Színház társulata járt föl Budára és tartott hetenként háromszor előadást. 1884-ben a belügyminiszter eltiltotta őket a várbeli játékoktól s így a színház sorsa bizonytalanná lett. Nagy csapás volt ez az eltiltás a színházra és színészekre egyaránt, mert önálló társulat, dacára a magas szubvencióknak, nem tudott megküzdeni a nehézségekkel. A pesti színházak számának gyarapodása és a közlekedés nehézségei elvonták a közönséget. A Nemzeti Színház kivonulása után Feleky Miklós kísérletezett a Várszínházzal, de három évnél tovább nem bírta a küzdelmet. Feleky működése után, mivel megszűnt a 84-ik

évi eltiltás hatálya, ismét a Nemzeti Színházra és az Operára hárult a feladat, hogy hivatását a régi színház be tudja tölteni, míg azután az 1918-ban bekövetkezett viszonyok végleg megpecsételték sorsát és azóta az enyészet játéka örök tragédiáját elhagyatott falai között.

Részint a múlt tisztelete, részint az épület értékes volta sok gondolatot szült annak felhasználhatósága érdekében. Pár évvel ezelőtt vívó- és tornaterem céljaira kérték, majd a Fővárosi Múzeumot kívánták benne elhelyezni. Az evangélikus egyház katonai templom céljaira kérte és a miniszterelnökség is jelentkezett az igénylők sorában, hogy ott rendezhesse be díszes fogadótermét. Színháznyitási tervek is foglalkoztatták az érdekelteket, azonban erre elszigetelt és nehezen megközelíthető fekvése miatt teljesen alkalmatlan. Legutóbb felmerült a terv, hogy ott helyezik el a fővárosi levéltár történeti osztályát kapcsolatosan a budai emlékek múzeumával. Tulajdonképpen ez a terv mozgatta meg a sajtó ellentétes véleményét, pedig értékkímélés és hagyománytiszteltet szempontjából nagyon is alkalmas. Ennél talán csak a színésztörténeti múzeum céljaira való felhasználás tetszetősebb és megfelelőbb, mert a multból megmaradt régi emlékek nagy száma viszontláthatná itt a régi dicsőségek régi színhelyét.

Romhányi.

Az Egyesült Fővárosi Takarékpénztár keletkezése.

Hazánk politikai megújrodása küszöbén, a XIX. század harmincas éveiben az addig elhanyagolt közgazdaság felé irányult a nemzet figyelme. Jóllehet ez időben még a közjogi sérelmek vitatása volt az első a rendi gyűléseken, már hangzottak el komoly felszólalások is, hogy a magyar állam politikai önállása csak rendezett és erős gazdaság mellett szilárdulhat meg. Magyarország ekkor alig volt nagyipara. Kereskedelme szűkkörű, közlekedési útjai kezdetlegesen, hitel-

viszonyai pedig egyenesen siralmasak voltak. A földművelés képezte főjövedelemforrását és az elemi csapások nagyon szomorú következményeket vontak maguk után.

Mindezeket segíteni igyekezett gróf Széchenyi István, ki kíméletlen őszinteséggel tárta fel gazdasági életünk szomorú képét és megmutatta az utat, melyen haladni kell. A „Hitel“ című munkája megjelenésétől kezdve pedig ő lett a gazdasági fejlődés irányítója. Gróf Desseffy Emil „Taglatat“-jában, Kosuth Lajos pedig hírlapi cikkeiben sietett gazdasági életünk fejlesztésére. Ezután rohamosan fejlődött közgazdaságunk s mintha az elmulasztottakat akarnák pótolni, az 1836. és 1840. évi országgyűlések egymásután hozták a különböző közgazdaságot védő és fejlesztő törvényeket. Megindul a Lánchíd építése Széchenyi kezdeményezésére, foglalkoznak a Duna—Tisza összekötő csatorna eszméjével, előkészítik a Tisza-szabályozást és 1839-ben Fáy András fáradhatatlan buzgalma folytán megalakult az Első Pesti Hazai Takarékpénztár.

Ezek a gazdasági alkotások azonban kitartást és áldozatot követeltek s ezek között is a legkönnyebben létesültek és gyarapodtak a takarékpénztárak. Már a negyvenes évek elején alakultak nagyobb városokban takarékpénztárak s a Pesti Hazai és néhány vidéki takarékpénztár működésével mintegy útmutatóul szolgált, hogy hol és miképp kell ily intézeteket alkotni.

1843-ban Wodianer Sámuel József, ki a Pesti Kereskedelmi Bank igazgatóságából kilépett, Budán egy takarékpénztár felállítását vette tervbe. Wodianer e takarékpénztár felállításával a betevők részére egy közelebbi alkalmatosságot akart nyújtani a tőkegyűjtésre, hasonlóan a pestihez, mert Buda és Pest között tél idején, mikor a hajóhidat felszedték, az érintkezés nagyon nehézkes volt úgy a társadalmi, mint az üzleti életben. A Pesten fennálló

Pesti Hazai és Kereskedelmi Bank nem tudta a hitelszükségletet kielégíteni, amit bizonyít az is, hogy Pest városa 1843-ban kénytelen volt a pozsonyi takarékpénztárhoz fordulni kölcsönért. Wodianer tervéhez társul megnyerte Ro'sa Lajos hites ügyvédet, ki egyúttal a helytartótanácsnál ügyvivő volt. Wodianer, midőn Ro'sát társul vette maga mellé, arra számított, hogy Ro'sa segítségével az engedély megszerzése nem fog nehézségekbe ütközni.

1844. évi október 3-án Wodianer és Ro'sa kérelemmel fordultak Buda város tanácsához, melyben a létesítendő takarékpénztárnak „eredetiben csatolt alapszabályait kegyes figyelmére méltatni — azt a kitűzött cél indokaiból pártfogolni és létrehozását legfelsőbb helyre terjesztendő véleménye által kedvezőleg ajánlani“ kérték. Az előterjesztésben hangsúlyozták, hogy „nem a hiú bírvágy és a magánérdek, hanem a honi szükségek érzete bírtak egy takarékpénztár alapítására Budán“, ennek bizonyságául mellékeltek az alapítók lajstromát, amely szerint 72 aláíró 1000 drb részvényt jegyzett. Legtöbbet Wodianer Sámuel József, számszerint 270 darabot, továbbá Wodianer Albert és Móric 25—25, báró Forrayné 100, Ro'sa Lajos 40 és Szuborits Antal 25 darabot.

Buda város tanácsa a kérvényt négy nap múlva, vagyis 1844. évi október hó 7-én tartott tanácsüléséből pártolólág terjesztette fel a helytartótanácsához. A helytartótanács gyorsan elintézte a felterjesztést és még ez évben felküldte a kancelláriához. A kancelláriánál azonban sokáig hevert a beadvány és csak 1847. évi július hó 31-én érkezett le a helytartótanácsához.

A takarékpénztár alapítói azonban nem győzték várni az alapszabályok visszaérkezését és jóváhagyás reményében a takarékpénztár 1846. évi augusztus hó 23-án megtartotta alakuló közgyűlését Császár

Ferenc író és műfordító elnöklete alatt. E közgyűlés kimondta, hogy az intézet 1846. évi október hó 1-én a Vízivárosban a hajóhid szomszédságában fekvő Szieberth-féle házban működését megkezdi. Az aug. hó 30-án folytatva tartott közgyűlés megválasztotta a választmányt. Három napra ezután a választmány megtartotta első ülését és az igazgatói állásra Wodianer Sámuel Józsefet, a gondnokira pedig Ro'sa Lajost választotta meg, tehát azon két férfitúra bízták az intézet vezetését, kiknek fáradsága és tevékenysége alkotta meg a takarékpénztárt. Működésüket siker koronázta, amennyiben az első üzletév 6358 frt 54 kr. tiszta nyereséggel záródott.

A takarékpénztár két évtizedes fennállása alatt kisebb-nagyobb válságokkal küzdött és ez idő alatt a vezetők körében megérlelődött az a gondolat, hogy a takarékpénztár jelenlegi működési területén nem fejlődhetek tovább és felvetődött egy pesti fiókinézet alapításának a terve. Tulajdonképen az a körülmény bírta rá a takarékpénztárt a pesti fiókinézet alapítására, hogy a pesti hitelintézetek állandóan szaporodtak. Budán a kereskedelem és gazdasági élet alig fejlődött, Pest ellenben a kereskedelem központja lett. Ro'sa Lajos különben már 1851-ben ajánlotta a pesti fiókinézet felállítását s ily természetű terv többször is felmerült. Végre 1868-ban az alapszabályok módosításával kapcsolatosan a takarékpénztár közgyűlése felhatalmazta a választmányt, hogy Pesten egy fiókinézetet állítson fel. A választmány a kapott felhatalmazás alapján Pesten a Fürdő-utcában, a hitelélet és kereskedelem központjában, helyiséget bérelt a fiókinézet számára.

Eközben a Pesten megalakult Pest-Budai Fővárosi Takarékpénztár, mely Budán is szándékozott intézetet létesíteni, értesült a budai takarékpénztár tervéről és féltve intézete egyensúlyát, elhatározta,

hogy felkéri a budai takarékpénztárt a két intézet egyesülésére. — Mindkét intézet egy hattagú bizottságot küldött ki az előkészítő munkálatok intézése céljából, amely bizottság eljárásának eredményéről az 1869. évi március hó 22-i közgyűlésen bemutatta az egyesülésnek közösen megállapított hat pontból álló feltételeit. Az április 15-i közgyűlés elvben elhatározta az egyesülést és az április 29-i közgyűlésen a két intézet már együttesen jelent meg, mint Egyesült Budapesti Fővárosi Takarékpénztár. Az egyesült két intézet székhelye Pest lett, az igazgatósági üléseket pedig jó ideig felváltva Budán és Pesten tartották.

Az intézet helyisége a szerencsés vállalkozások következtében kicsinynek bizonyult és az 1871. évi közgyűlés elhatározta az „üzlet céljának, valamint az egylet méltóságának megfelelő ház” vételét. Rövidesen megvették a Rupp-féle Dorottya-utcai házat 400.000 forintért. A régi házat lebontották és Weber Antal építész tervei szerint felépítették a mai palotát. 1872. július hó 30-án volt az alapkövetétel és 1873. augusztusában beköltözött új helyiségeibe a takarékpénztár.

A sok hitelválságot átél intézetet most a főváros vette át, hogy újjászülötve mint Községi Takarékpénztár folytathassa működését.

Ruttkay.

Hild József építőmester műszaki rajzolója.

Pest városa építőművészetének klasszikus mestereiképen Pollack Mihályt és Hild Józsefet ismerjük, kiknek műízlése és munkássága tette impozánssá a XIX. század első felében a város képét. A véletlen a két gyakran méltányolt mester egyik munkatársával, Pauer Miksa építőmesterrel ismertetett meg bennünket, ki 1832 és 1837 között hol az egyik, hol a másik mester irodájában működött mint mű-

szaki rajzoló s résztvett legjelentősebb alkotásaik kivitelében. Ez alkotások elgondolása kétségtelenül a nevezett mesterek érdeme, a részleteket illetőleg azonban aligha maradt hatástalan a Pauer Miksa közreműködése. Ez utóbbi feltevés természetszerűen csupán akkor fog pozitív alapot nyerni, ha az említett mesterek ezidőbeli alkotásait szakember fogja megvizsgálni, mert a laikus szem ezeket a részleteket nem tudja úgy megbírálni, hogy az esetleges különbségeket kétségtelenül megállapítsa. Nem is ez a jelen közlés célja, hanem egyszerűen rá akarja irányítani a figyelmet egy kevésbé szerencsés műépítési pályafutásra, mely a szerencsés mesterek pályafutása mellett szerényen meghúzódott. Ha azonban a szakemberek érdeklődése Pauer Miksa pesti működésében érdemleges hatást állapítana meg, akkor revízió alá kellene venni építőművészetünk fejlődésének megítélését s a bécsi hatás mellett a müncheni hatásnak is részt kellene biztosítani benne.

Pauer Miksa 1807-ben született a bajorországi Hinterbruckban s a müncheni képzőművészeti akadémián kezdett tanulni, szüleinek vagyoni romlása azonban arra kényszerítette, hogy megélhetésének biztosítása céljából kőművesmesterségre adja magát s csupán a téli hónapok alatt tudta akadémiai tanulmányait folytatni. Utóbb Gaertner akadémiai tanár vette pártfogásába, ösztöndíjat eszközölt ki számára, irodájában alkalmazta s beajánlotta Wiedeman müncheni építőmesterhez, ki éppen akkor a Ludwigskirche építési munkáival volt elfoglalva. Innen Bécsbe került, ahol Kornhaeusl császári építőmesternél dolgozott, majd Pestre költözött, ahol Hild József építőmesternél talált alkalmazást. Szeretett volna a budai országos építészeti igazgatóságához rajzolóképen bejutni s e célból a Buda és Pest közötti híd tervének elkészítésével

megnyerte József nádor pártfogását is, azonban célját nem érthette el, mert nem tudott magyarul. Végül elhatározta, hogy építészeti rajziskolát alapít s e célra beadott folyamodványából ismerjük meg pályafutását.

Pesti működését a következőkben jellemezte: 1832 május 3-án érkezett Pestre s május 6-án már Pollack Mihály alkalmazta rajzolóképen. Pollack utasításai szerint megrajzolta a pesti vigadó tervét (geometrisch und perspectivisch), aztán a Színház és Ludoviceum terveit is. 1832 június 19-én Hild József szolgálatába lépett át s Hild utasításai szerint megrajzolta az egri és szatmári székesegyházak, továbbá a ceglédi és lovasberényi templomok tervein kívül a legjelentősebb pesti házak, t. i. a Marczibányi-, Ullman-, Karczag-, Döring-, Almássy-, Burgmann-, Kehler-, Sacellary- és Wodianer-házak terveit, valamint az új harmincadhivatal és az Üllői-úti kaszárnya terveit is. Pollack Mihály utasításai szerint megrajzolta a Nemzeti Múzeum tervét (in Perspectiv), a legszebb pesti házakról felvételeket készített, azokat kőbe véste (auf Stein radirte) s e kőmetszetek kiadását Tomola vállalta. Tervet készített a Buda és Pest között építendő hídról, kőbe véste az egri székesegyház látképét (perspectivische Ansicht) s végül Hild József melletti ötesztendő rajzoló működése alatt a bajnai gr. Sándor-kastély, a gyömrői gr. Teleki-kastély és a Kubinyi-kastély tervein dolgozott, általában Hild Józsefnek ez idő alatt készült összes terveit ő rajzolta.

Pauer Miksának iparrajziskola engedélyezése tárgyában beadott kérvényét 1837 május 2-án küldte le a helytartótanács s a pestvárosi tanács egyáltalán nem ellenezte az engedély megadását, sőt 1837 június 3-án kelt jelentésében egyenesen kívánatosnak jelezte azt azon indokolással, hogy a belvárosi elemi iskola épületében három tantermet

elfoglaló községi rajziskolában legfeljebb 250 tanuló számára van hely, holott a rajzoktatásra szoruló iparostanoncok száma háromszorannyit is kitesz. Ezenfelül az iparostanoncok csupán vasárnap járhatnak be az iskolába s a mesterek az utolsó éves tanoncokon kívül másnak nem engedik meg az iskolabajárást. Ennek következtében a felszabadult mesterlegények rajzismeretei nagyon hiányosak, felszabadulásuk után pedig restelnek az iparostanoncokkal közös iskolába járni. A helytartótanács 1837 július 4-én kelt leiratában elvben hozzájárult az engedély megadásához, de a részletes tanterv bemutatását is kérte, melyet a pestvárosi tanács 1838 február 4-én felterjesztett. Közben Pauer Miksa 1837 szeptember 29-én Münchenben építőmesteri oklevelet is szerzett az ottani képzőművészeti akadémián s újból visszatért Pestre (Int. a. n. 5910.), további sorsáról azonban már nem tudunk.

Pauer Miksa előadott pályafutása különösen Hild József működése szempontjából látszik értékesnek, mert megismertet bennünket a mester vidéki alkotásaival is, nevezetesen az egrői és szatmári székesegyházakkal, a ceglédi és lovasberényi templomokkal, a bajnai gr. Sándor-kastéllyal, a gyömrői gr. Teleky-kastéllyal és a Kubinyi-kastéllyal, amelyeket eddig nem méltányolt kellően a műtörténet.

A pesti Duna-fürdők multja.

Pest városának nem voltak olyan gyógyforrásai, amilyenekkel Buda dicsekedhetett s ennek következté-

ben sokáig közfürdői sem voltak. Övé volt azonban a Duna tekintélyes partszakasza s így azt kellene hinnünk, hogy ezt a természeti kincsét használta fel fürdők céljaira. A valóságban ez nem történt meg, mert Dorffinger 1827. évi Wegweiser-je (329. l.) szerint a városnak ekkor még egyetlen Duna-fürdője sem volt s egyelőre csupán remélni lehetett (man darf aber der Hofnung leben), hogy ilyen fürdőt építtetni fog. 1827-ben a Duna vizét egyedül a Pfeiffer Ignác fürdőjében értékesítették, mely a Kereskedelmi Bank jelenlegi palotája helyén állott s mely után a mai Tisza István-utcát a legújabb időkig Fürdő-utcának nevezték.

Haeufler 1854. évi monografiája szerint az első és 1840-ig egyetlen Duna-fürdőt csak 1829-ben állították fel s 1840 és 1844 között még két Duna-fürdőt építettek, melyek közül a Depiny fürdője volt a legjobban berendezve. Volt ezenfelül még 1854-ben a Dunán három polgári uszoda is, melyek egyike kizárólag nők számára volt berendezve. Ezek az uszodák abban különböztek a Duna-fürdöktől, hogy semmiféle biztonsági berendezésekkel nem voltak ellátva s a gyakori balesetek elhárítására Haeufler a Clark Ádám által felfalált biztonsági készülék alkalmazását ajánlotta, melyet egyedül a Kammermayer-féle uszoda használt. A Duna-fürdők és uszodák számának emelkedéséből nem csupán a lakosság számának szaporodására következtethetünk, hanem a kultúr-színvonal emelkedésére is, mely a fürdőket kamathajtó vállalkozásokká avatta.

„HISTORIA“

A MAGYAR MULT EMLÉKEIVEL ÉS ESEMÉNYEIVEL FOGLALKOZÓ FOLYOÍRAT

Erősíteni a mult iránti szeretet érzését: ez lapunk tulajdonképeni célja. Aki szereti a multat, az támogatni is fogja törekvéseinket, hogy ügyünk szellemi fegyvere megerősödten teljesíthesse hivatását.

Lapunk, a nyári hónapok kivételével, havonta jelenik meg és a törzslapon kívül jelenleg a következő mellékletekkel bír:

PESTBUDAI EMLÉKLAPOK, a székesfőváros multjával foglalkozik és *dr. Gárdonyi Albert* székesfővárosi főlevéltáros szerkeszti.

MAGYAR MÜEMLEKEK, melyben ismertetésre kerülnek hazánk összes műemlékei. Szerkeszti: *dr. Szönyi Ottó*, a Műemlékek Országos Bizottságának előadója.

HONISME ÉS HELYTORTÉNET, a magyar vidék multjával foglalkozik akként, hogy rendszeresen ismerteti hazánk városainak és községeinek történetét a hozzájuk fűződő eseményekkel együtt. Központi szerkesztője: *dr. Lukinich Imre*, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-Könyvtárának igazgatója.

HÁDIMÚZEUMI LAPOK, a M. Kir. Hadtörténelmi Múzeum hivatalos lapja, mely e múzeum tárgyainak ismertetésével és a hozzája fűződő kérdésekkel foglalkozik. Szerkeszti: *Aggházy Kamil* a múzeum igazgatója.

Mіндеzen mellékletek havonta, legalább 64 oldalon, felváltva jelennek meg s ezzel évente közel 700 oldalon oly történelmi irodalmat nyújtanak, mely nemcsak tudományos és hasznos, de kellemes olvasmány is mindazok részére, akik a nemzet multja iránt érdeklődéssel viseltetnek.

További mellékletek előkészítésben.

Mutatványszámot minden érdeklődőnek készséggel küld portómentesen a kiadóhivatal:

BUDAPEST, VI. KER., ANDRÁSSY-ÚT 20. SZ.

TELEFON: AUTOM. 299-92.

